

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ӘБІЛҚАС САҒЫНОВ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҒАНДЫ ТЕХНИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

**ЖАҒАНДЫҚ ӘЛЕМДЕГІ
ҚАЗАҚСТАН: БІРЕГЕЙЛІКТІ
САҚТАУ. «РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ»
БАҒДАРЛАМАСЫ**

Студенттік топтар кураторларына көмек ретінде

4 жинақ

Қарағанды – 2022

*Нурлигенова Зауреи Нуркеновна
Әбілқас Сағынов атындағы
Қарағанды техникалық университетінің
Қазақстан тарихы кафедрасының
аға оқытушысы, п.ғ.м.
sauresch_nur@mail.ru*

КӨРНЕКТІ МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ САЯСИ ҚАЙРАТКЕР Д.А. ҚОНАЕВ

*«Мен халқыма әрқашан адал қызмет еттім
және ақырғы күнге дейін қызмет етемін»
Д.А. Қонаев*

Дінмұхамед Ахметұлы Қонаев – көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, ғалым, Қазақстан Ғылым академиясының академигі, техника ғылымдарының докторы, үш мәрте Социалистік Еңбек Ері, 1912 жылы 12 қаңтарда Верный қаласында (қазіргі Алматы) дүниеге келген. 1931 жылы мектеп аттестатын алғаннан кейін Д.А. Қонаев Қазақ КСР комсомолының жолдамасы бойынша Мәскеуге Мәскеу Түсті металдар және алтын институтының тау-кен факультетіне түсу үшін келеді, оны 1936 жылы бітірген. 1938 жылдың қарашасында онда мыстың алғашқы партиясы балқытылды, ол үшін ол өзінің алғашқы мемлекеттік наградасын – «Еңбек айырмашылығы үшін» медалін алды.

1952 жылы сәуірде Д.А.Қонаев Қазақ КСР Ғылым Академиясының президенті болып сайланды. Оның басшылығымен осы лауазымда институттардың ғылыми қызметін жақсарту, оларды кадрлармен нығайту, ғылымның өндіріспен байланысын күшейту, республиканың өндіргіш күштерін дамытудың кешенді проблемаларын әзірлеуге ғылыми күштер мен материалдық ресурстарды шоғырландыру бойынша өзекті іс-шаралар өткізілді.

1955 жылғы 31 наурызда Дінмұхамед Ахмедұлы Қонаев Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің Төрағасы қызметіне тағайындалады, ал 1960 жылғы қаңтарда Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы болып бірауыздан сайланады. КОКП Орталық комитетінің басшысы Н.С. Хрущевпен келіспеушіліктерге байланысты 1962 жылы желтоқсанда Д.А. Қонаев республика басшысы қызметінен босатылды, бірақ екі жылдан кейін бұл қызметке қайта оралды [1].

1964 жылы Д.А. Қонаевтың алдында күрделі міндеттер тұрды. Олар табиғи байлықты жан-жақты пайдалану қажет болды және осы негізде өнеркәсіпте қолданыстағы қуаттарды барынша пайдалану, кәсіпорындардың жоғары техникалық-экономикалық көрсеткіштеріне қол жеткізу, бай табиғи ресурстарды экономикалық айналымға белсенді тарту қажет екендігінде болды.

Отын-энергетикалық ресурстарды дамытуға және оларды игеруге ерекше назар аудару керек еді. Жоспарда, атап айтқанда, қара және түсті металлургия, энергетика, көмір, химия, жеңіл, тамақ және жергілікті өнеркәсіп, мұнай өндіру және өңдеу бойынша жүздеген ірі кәсіпорындар салу көзделген. Ол республиканы басқарған жылдары Павлодар-Екібастұз отын-энергетика кешенін, Қарағанды ГРЭС-2, Шымкент және Жамбыл фосфор бірлестіктерін, Жезқазғанның өнеркәсіптік нысандарын, Шығыс Қазақстандағы Бұқтырма су электр станциясын, Павлодар трактор зауыты, басқа да көптеген өнеркәсіп кәсіпорындары жұмыс істей бастады, Маңғыстау мұнай кен орындары, темір жол құрылысы игерілді, титан, магний, синтетикалық каучук өндіру және өндіру басталды, электротехниканың, машина жасаудың, химияның әртүрлі салалары қарқынды дамыды. 1970 жылдан 1985 жылға дейінгі кезеңде машина жасау және химия өнеркәсібінің көлемі үш есе өсті. Республика бойынша 1000-ға жуық кәсіпорындар мен цехтар іске қосылды. Тек 1970-1985 жылдары өнеркәсіптің орташа жылдық өсімі 8,4% құрады, ал кейбір жылдары ол 10%-дан жоғары болды [2].

Д.А. Қонаев республиканың қалыптасқан аумақтық шекараларын, оның тұтастығын сақтау жөнінде пәрменді шаралар қабылдады: Өзбекстанға берілген оңтүстіктегі мақта өсіру аудандарын Қазақ КСР құрамына қайтарды, орталықтың (Мәскеудің) Қазақстанда Неміс автономиясын құру, Маңғыстауды Түрікменстанға беру жөніндегі бастамаларына қарсы шықты.

Д.А. Қонаев республика басшысы ретінде әрбір саяси басшының, ол шағын немесе ауқымды болсын, әрқашан және ең алдымен халық пен мемлекеттің мүдделеріне сүйене отырып, осы мүдделерді бәрінен бұрын қойып, өзінің барлық практикалық қызметін оларға бағындырудың бірінші міндеті деп санады. Д.А. Қонаев 1965 жылғы 14 желтоқсандағы «Правда» газетіндегі «Ұйымдастыру және тәртіп» атты мақаласында: «Біздің басшылық кадрларымыздың алдына жаңа, күрделі міндеттер қойылады. Қазір басшыдан тек ерік-жігерлі қасиеттер ғана емес, сонымен қатар терең білім, істі осылайша ұйымдастыра білу, әрбір қызметкердің, бүкіл ұжымның шығармашылық бастамасына кеңдік беретіндей етіп адамдарды орналастыра білу қажет.

1964 жылдан бастап 1986 жылға дейінгі кезеңде Қазақстан Компартиясының бес съезі өтті, онда кезекті бесжылдықта халық шаруашылығын дамытудың негізгі қорытындылары шығарылды. Республиканың жетістіктері, сонымен бірге жіберілген қателіктер мен экономиканың дамуындағы қателіктер атап өтілді. Бірақ дәл осы кезеңде өнеркәсіпте, ауыл шаруашылығында, құрылыста, көлікте және байланыста, ғылым мен мәдениетте, халыққа білім беруде, денсаулық сақтауда, саудада, халыққа қызмет көрсетуде керемет жетістіктерге қол жеткізілді. Мұның бәріне бірінші басшының дәйекті және дана саясатының арқасында қол жеткізді, ол әрқашан сөз бен оның іске асуы арасындағы алшақтықты күрт айыптады, кеңестер мен нұсқаулар бере отырып, сөздің іске айналуын қамтамасыз ету үшін практикалық бақылауды жүзеге асыра алмайтын күлкілі «қолсыз» болып шыққан жұмысшыларды қатты сынға алды.

1985 жылдан бастап КСРО Компартиясының бірінші хатшысы М.С. Горбачев кеңестік саяси және экономикалық жүйені реформалауды бастады. 1986 жылы 16 желтоқсанда Қазақстан КП ОК кезектен тыс пленумында КОКП ОК өкілі Г.Разумовский Саяси Бюроның Д.А. Қонаевты қызметінен босату және Қазақстан КП ОК бірінші хатшысы Г.В. Колбинді тағайындау туралы шешімі туралы хабарлады. Г.В. Колбиннің тағайындалуы 1986 жылғы желтоқсандағы оқиғаларға ұласқан халықтық наразылық толқынын тудырды, Орталық басшылық Д.А. Қонаевты осы митингті ұйымдастырды деп айыптады. 26 маусым 1987 ж. ол КОКП ОК құрамынан, содан кейін ҚКП ОК құрамынан шығарылды.

Д.А. Қонаев «жүйенің» адамы болды, «социалистік таңдау» мен «коммунистік идеяға» сенді. Д.А. Қонаев социалистік және коммунистік құрылыс мәселелеріне, кен орындарын ашық түрде игеру теориясы мен практикасы мәселелеріне арналған көптеген ғылыми еңбектердің авторы (200-ге жуық ғылыми еңбек).

Д.А. Қонаевтың есімі тау-кен инстит институтына, еліміздің бірқатар мектептері мен көшелеріне, Алматыдағы университетке берілді. 1992 ж. 13-қазанда Алматыда «Қонаевтың халықаралық қоры» құрылды, 1994 жылы 24 ақпанда Дінмұхамед Ахметұлы Қонаевтың Қазақстанға сіңірген ерекше еңбегін тану және оның есімін мәңгі есте қалдыру мақсатында Қазақстан Республикасы Президентінің «Д.А. Қонаевты мәңгі есте қалдыру туралы» Жарлығы қабылданды [3].

2022 жылғы 16 наурызда ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев Парламент палаталарының бірлескен отырысында «Жаңа Қазақстан: жаңару және жаңғырту жолы» атты Қазақстан халқына Жолдауында сөз сөйлеп, онда Қапшағай қаласын Қонаев деп қайта атау ұсынылды: «Біз ұлттық сананы нығайтуды жалғастырамыз, ата – баба географиялық атауларын қайтарамыз және ұлы тұлғаларымыздың жадын жаңғыртамыз. Мысалы, Қапшағай қаласы халқымыздың тарихындағы көрнекті тұлға Дінмұхамед Қонаевпен тығыз байланысты. Егер жұртшылық бұл қаланы оның атымен атауды ұсынса, мен бұл ұстанымды қолдаймын. Осының барлығын азаматтардың ұсыныстары мен пікірлері негізінде айтып отырмын. Егер жергілікті тұрғындар бұл бастамаларды қолдаса, жақын арада оларды іске асыру керек» [4].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Тулеубаев Б.А., Тулеубаева К.У. Д.А. Кунаев – выдающийся государственный и политический деятель. URL: <http://bibliotekar.kz/istorija-kazahstana-za-11-klass-hrestoma/d-a-kunaev-krupnyi-organizator-i-sozidat.html> (дата обращения 15.11.2022 г.).

2. 1964-1986 гг. лидер Казахской ССР. URL: <http://kunayev.kz/ru/bio/1960-1962%252C-1964-1986/1964-1986-GG.-Lider-Kazahskoy-SSR> (дата обращения 15.11.2022 г.).

ТӘУЕЛСІЗДІК БӘРІНЕН БҰРЫН

Бағдар мен белес

Биыл қастерлі Тәуелсіздігімізге 30 жыл толады. Бұл – қайта жаңғырған қазақ мемлекеттігінің, ата-бабаларымыз аңсаған азаттықтың тұғыры нығая түскенін әйгілейтін маңызды белес. Тарих тұрғысынан алғанда, отыз жыл – көзді ашып жұмғандай қас-қағым сәт. Дегенмен, бұл көптеген халықтар үшін қиындығы мен қуанышы, дағдарысы мен дамуы алмасқан тұтас дәуір деуге болады. Біз де осындай жолдан өтіп келеміз.

Азаттығымыздың айшықты белесіне шыққанда әрбір саналы азаматты «Отыз жылда біз қандай жетістіктерге жеттік?», «Келер ұрпаққа қандай елді аманаттаймыз?», «Мемлекеттігімізді нығайта түсу үшін тағы не істейміз?» деген сауалдар толғандырары анық. Осы тұрғыдан алғанда, бұл – арман-мақсаттарымызды тоғыстырып, болашаққа тың серпінмен қадам басу үшін өткенге тағы бір мәрте оралатын, жетістіктеріміз бен кемшіліктерімізді ой елегінен өткізетін маңызды мезет.

Тәуелсіздіктің отыз жылын шартты түрде үш онжылдық белеске бөліп қарастыруға болады. Оның әрқайсысы атқарған миссиясы тұрғысынан ғасырдың жүгін арқалап тұр.

Мен азаттықтың алғашқы онжылдығын **жаңа Қазақстанның іргетасын қалау кезеңі** деп атар едім. Осы уақытта Елбасының басшылығымен мемлекетіміздің нышандары белгіленіп, билік жүйесі қалыптасты. Ұлттық валютамыз айналымға енді. Қарулы Күштеріміз құрылды. Ата заңымыз қабылданды. Шетелдермен дипломатиялық қатынас орнатылды. Еліміз беделді халықаралық ұйымдарға мүше болды.

«Қазақстан – 2030» стратегиясын қабылдадық. Шығыстағы көршімізбен шекарамызды бекіттік. Басқа да іргелес мемлекеттермен шекара жөніндегі келіссөздер қарқынды жүргізіле бастады. Ел аумағын ядролық қарудан толық тазарттық. Елордамызды Арқа төсіне көшірдік. Нарықтық экономикаға өтіп, жекеменшік институтын берік орнықтырдық. Отандық бизнестің негізін қаладық. Жастар әлемнің маңдайалды оқу орындарында білім ала бастады. Түрлі дағдарыстардан аман өтуге мүмкіндік берген Ұлттық қорымыз құрылды. Дүние жүзіне тарыдай шашылған қазақ баласын атажұртқа шақырып, Ұлы көшке жол аштық. Соның нәтижесінде ел еңсесі тіктеліп, ұлттық рухымыз көтерілді.

Екінші онжылдық – **Қазақ елінің керегесін кеңейту кезеңі**. Осы жылдарда мемлекетіміздің тұғыры нығайып, экономикалық әлеуетіміз арта түсті. Құрлықтағы барлық шекарамызды айқындап, заң жүзінде бекіттік. «Мәдени мұра» бағдарламасын жүзеге асырып, тарихымызды түгендедік. Солтүстік Аралды құтқарып, қашқан теңізді қайтардық. Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съездерін, Еуропадағы қауіпсіздік және

ынтымақтастық ұйымының, Азиядағы өзара іс-қимыл және сенім шаралары кеңесінің саммиттерін өткізуге және басқа да бірқатар маңызды халықаралық жобаларға бастамашы болдық. Елімізге шетелден қомақты инвестиция тарттық. Есілдің жағасында бой көтерген еңселі елордамыз ұлттық идеямызға айналды. «Батыс Еуропа – Батыс Қытай» халықаралық дәлізі сияқты ірі инфрақұрылымдық жобалар қолға алынды. Тұрғын-үй құрылысы да бұрын-соңды болмаған қарқынмен дамыды.

Үшінші онжылдықта **шаңырағымыз биіктеп, өсіп-өркендеп, мерейлі мемлекетке айналдық.** Шекара мәселесін біржола шештік. «Қазақстан – 2050» стратегиясын қабылдап, озық дамыған отыз елдің қатарына қосылуды межеледік.

Әр бағыт бойынша «Үдемелі индустриялық-инновациялық даму», «Нұрлы жол», «100 нақты қадам» сияқты ауқымды бағдарламалар жүзеге асырылды. Саяси және экономикалық реформалармен қатар рухани жаңғыруға баса мән бердік.

Осынау толағай табыстардың бәріне Елбасының дара көшбасшылығының һәм халқымыздың даналығы мен парасатының, бірлігі мен ынтымағының, отандастарымыздың қажырлы еңбегінің арқасында қол жеткіздік. Сондықтан, Елбасы Тәуелсіздігіміздің мәңгі символына айналды десек, ақиқатты айтқан болар едік.

Алдағы төртінші онжылдықтың бізге жүктейтін міндеті – қуатты елдің иесі және кемел халық болу. Бұл жолда саяси-экономикалық реформаларды және сананы жаңғырту үдерісін жалғастырып, заман талабына бейімделген ұлттың жаңа болмысын қалыптастыруымыз қажет.

Біз әділетті қоғам мен тиімді мемлекет құруды көздеп отырмыз. Кез-келген істе әділдік қағидатын басшылыққа алсақ, бұған анық қол жеткіземіз. Мысалы, тұрғындардың тұрмысын жақсарту түспесек, еліміздің жетістіктері мен халықаралық табыстарын мақтан ету артық. Азаматтарымыз экономикалық өсімнің игілігін сезіне алмаса, одан еш қайыр жоқ. Мен әрбір шешімді қабылдар сәтте осы ұстанымды басшылыққа аламын. Біз халықтың әлеуметтік жағдайын жақсартумен қатар, барлық азаматтардың мүддесін бірдей қорғаймыз. Менің ұғымымдағы әділетті мемлекет дегеніміз – осы.

Тарихқа көз жүгіртсек, әр буын белгілі бір сынақты басынан өткереді. Біздің бабаларымыз «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламан», аталарымыз алапат ашаршылықты, қуғын-сүргінді, дүниежүзілік соғысты көрді.

Тоталитарлық кезеңде ұлттық құндылықтарымыздан, тілімізден, діліміз бен дінімізден айырылып қала жаздадық. Оның бәрі Тәуелсіздіктің арқасында халқымызға қайта оралды. Бірақ, ұлт пен ел ретінде сақталып қалу үшін бүгінгі және болашақ ұрпақ жаңа сын-қатерлерге дайын болуы керек.

Қазіргі пандемия және соның салдарынан туындаған дағдарыс бүкіл әлемнің бұрын болмаған жаңа сынақтармен бетпе-бет келіп отырғанын анық көрсетті. Экономикалық, әлеуметтік, экологиялық, биологиялық және басқа да қатерлерге қоса, жер жүзіне жағымсыз идеологиялық вирустар да жайылып келеді. Жаһандану кезінде ел жат жұрттың ықпалына бейсаналы түрде ілесіп

кеткенін аңғармайды. Басқаша айтқанда, мәжбүрліктен емес, санасының улануы арқылы өз еркімен торға түседі. Сондықтан, жаңа заманның жақсы-жаманын екшеп, артықшылықтарын бойға сіңірумен қатар, тамырымызды берік сақтауымыз қажет. Ұлттық болмысымыздан, төл мәдениетіміз бен салт-дәстүрімізден ажырап қалмау – барлық өркениеттер мидай араласқан аласапыранда жұтылып кетпеудің бірден бір кепілі.

Таным мен тағылым

Бүгінде Тәуелсіздік құрдастары ойы толысқан отыз жасқа толды. Егемен елде дүниеге келіп, өсіп-жетілген олардың санасы сергек, көзқарастары да, өмір салттары да өзгеше. Тіпті, Тәуелсіздікті ешбір дәлелді қажет етпейтін аксиома деп біледі. Бұл – егемендік ұғымы жастардың санасына берік орныққанын көрсететін қалыпты құбылыс. Бірақ Тәуелсіздік құндылығы жадына біржола шегеленіп, мәңгі сақталуы үшін өскелең ұрпақ оның қадірін білуі керек.

Бостандық бізге оңайлықпен келген жоқ. Ата-бабаларымыз азаттық жолында арпалысты. Талай зұлмат замандар мен нәубеттерді бастан өткерді. Осының бәрі халықтың есінде сақталып, ұрпақтан ұрпаққа берілуге тиіс.

Кезінде «Мәдени мұра» бағдарламасы ұлт шежіресін түгендеуге жол ашты. Отандық тарих ғылымы тың серпінмен дамып, түрлі бағыттар бойынша көптеген зерттеу жүргізілді. Бұрын бәймәлім болған қаншама тарихи деректер, археологиялық қазыналар табылды. Тарихымыз сан мың жылдан тамыр тартатынын айғақтайтын жаңалықтар ашылды. Елбасының осындай іргелі бастамалары халқымыздың тарихи санасын жаңғыртуға зор үлес қосты. Бағдарлама аясындағы еңбектер том-том болып жарыққа шықты. Дегенмен, сол қажырлы еңбектің жемісін көпшілік көріп отыр ма? Зерттеу жобаларының біразы ғылыми институттар мен орталықтардың аясында ғана қалып қойған жоқ па?

Мұндай іргелі ізденістердің нәтижесі тек осы сала мамандарының игілігіне ғана айналуы орынсыз. Оны қалың жұртшылыққа түсінікті және қолжетімді ету қажет. Өйткені тарихшылардың ғана емес, барша жұрттың, әсіресе, жас ұрпақтың тарихи санасы айқын әрі берік болуға тиіс. Бұл ретте, ауқымды көрмелермен немесе басқа да үлкен жобалармен әуестенбей, балаларға, жастарға арналған қарапайым әрі қабылдауға жеңіл туындыларға баса мән берген жөн. Мысалы, деректі және көркем фильмдерді алайық. Осы бағытта «Алмас қылыш», «Жау жүрек мың бала», «Томирис», «Кейкі батыр», «Тар заман» сияқты тарихи фильмдер түсірілді. Бірақ бұл әлі жеткіліксіз.

Мен құзырлы органдар мен отандық телеарналарға мемлекеттік тапсырыстың белгілі бір бөлігін міндетті түрде тарихи тақырыптарға бағыттауды тапсырамын. Әрине, қаржы мәселесі шешілуі керек. Дегенмен, көп қаражат жұмсамай да жоғары деңгейдегі өнер туындысын түсіруге болатынын қырғыз бауырларымыз «Құрманжан датқа» фильмі арқылы анық көрсетті.

Бүгінде әлемдік киноиндустрияда тарих тақырыбындағы сценарийлерге сұраныс жоғары. Американың да, Еуропаның да айтулы оқиғалары туралы фильмдер өте көп. Қазір Netflix, HBO және басқа да алпауыт кинокомпаниялар Азияға бет бұруда. Осы орайда біздің де шежіремізде ауқымды фильмдерге

арқау болатын маңызды белестер мен оқиғалар баршылық. Мысалы, әлемдегі ең қуатты империялардың бірі болған Алтын орда тарихы дайын тұрған жоқ па?! Бұл мәселеге болашақта кино саласының мамандары баса назар аударғаны жөн.

Көркем және деректі тарихи туындыларда мемлекеттілік және мемлекетшілдік идеясы әрдайым көрініс табуы қажет. Біз кезінде елге қызмет етудің озық үлгісін көрсеткен Алаш қайраткерлерінен тағылым аламыз. Олар өткен ғасырдың басында тәуелсіздік идеяларын халық арасында дәріптеуге зор еңбек сіңіріп, азаттық жолында құрбан болды.

Тәуелсіздігіміздің мерейтойы аясында осындай біртуар тұлғаларды еске алып, олардың мұрасын жастарымызға және бүкіл әлемге паш етуіміз керек. Сонымен бірге, осы тақырыпты зерттеп жүрген ғалымдар мен жазушылардың да еңбегі қолдауға ие болуы және бағалануы қажет. Алаш арыстарының асыл мұрасын игеру жалғаса беруге тиіс.

Миллиондаған адамды қазаға ұшыратып, тірі қалғанын жан сауғалап босып кетуге мәжбүр еткен алапат ашаршылықтың алғашқы кезеңі – 1921-1922 жылдардағы нәубеттен бері 100 жыл өтті. Сол зұлматтың кесірінен қырылып қалмағанда, халқымыздың саны қазіргіден әлденеше есе көп болар еді.

Тарихымыздың осы ақтаңдақ беттері әлі күнге дейін жан-жақты зерттелмей келеді. Тіпті, ғалымдардың арасында ашаршылық құрбандарының нақты саны туралы ортақ пайым жоқ. Ала-құла деректер және оның себеп-салдары жайлы әртүрлі көзқарастар қоғамды адастырады. Тиісті тарихи құжаттарды, жиналған мәліметтерді аса мұқият зерделеу керек.

Білікті мамандар жүйелі зерттеумен айналысып, соған сәйкес ашаршылық мәселесіне мемлекет тарапынан баға берілгені жөн. Біз бұл күрделі мәселеге ұстамдылықпен және жауапкершілікпен қарауымыз қажет. Жалпы, тарихи зерттеулерді ұраншылдық пен даңғазасыз, таза ғылыми ұстаныммен жүргізген дұрыс.

Биыл әйгілі Желтоқсан оқиғасына 35 жыл толады. 1986 жылы өрімдей ұл-қыздарымыз Кеңес Одағының қаһарынан қаймықпай, ұлт намысы үшін алаңға шықты. Осы күннен соң тура бес жыл өткенде Тәуелсіздігімізді жариялауымыздың символдық мәні зор. Бұл орайда, азаттықтың алғашқы қарлығаштары – Желтоқсан қаһармандарының азаматтық ерлігі лайықты бағасын алып, жоспарлы түрде насихатталуы керек.

Біз жыл соңына дейін жаңа тарихымыздағы бірнеше айтулы оқиғаның мерейлі белесін атап өтеміз. 1991 жылы Семей полигоны жабылды. Оның еліміз ғана емес, барша адамзаттың болашағы үшін айрықша маңызды шешім екенін ескеріп, арнайы іс-шара өткізу қажет деп санаймын. Елбасы қол қойған Жарлықтың арқасында Қазақстан бүкіл дүние жүзіне ядролық қару-жаракқа қарсы әлемдік қозғалыстың көшбасшысы болып танылды, алып мемлекеттердің сеніміне ие болды, халықаралық қоғамдастықта жауапкершілігі жоғары ел ретінде мойындалды.

«Өткен күннен алыс жоқ, келер күннен жақын жоқ» дейді халқымыз. Кешегі өткен хандар мен қағандардың дәуірі ғана емес, соңғы отыз жылдағы

жасампаздық жолымыз да бүгінде тарихқа айналып, күн сайын алыстап барады. Азаттық таңын өз көзімен көрген алдыңғы буын болмаса, кейінгі жастар өткен ғасырдың 90-жылдарындағы тарихи оқиғалардың тереңіне бойлап, мәнін жете түсіне бермейді. Тәуелсіздікке тағдырдың бере салған сыйы ретінде қарайды. Шын мәніндегі ахуал олай емес.

Елбасы сол кездегі саяси, экономикалық, әлеуметтік, демографиялық және басқа да жағдайларға байланысты жеті рет емес, жетпіс рет өлшеп, бір рет кесуге мәжбүр болды. Біз тығырықтан шығар жолдың саңылауы да көрінбейтін қиын күндерден қақтығыс пен қантөгіске ұрынбай аман шығып, ешкімге есемізді жібермей, жаңа сипаттағы Қазақ мемлекетін құрдық. Бүгінгі және болашақ ұрпақ мұны әрдайым біліп отыруы керек. Сол үшін Қазақстанның жаңа тарихын да жүйелі зерттеген жөн.

Шынына келсек, Тәуелсіздік жылдарында бірнеше рет қолға алынғанына қарамастан, ұлттық мүддемізге сай келетін көп томдық жаңа тарихымыз әлі толық жазылған жоқ. Оның тұжырымдамасын бұған дейінгі олқылықтарды ескере отырып қайта қарап, жаңа ғылыми ұстанымдар мен жаңалықтардың негізінде тыңнан жазатын уақыт әлдеқашан келді. Барлық оқулықтар осындай іргелі еңбекке негізделіп әзірленеді. Бұл – ұлт шежіресін дәріптеу тұрғысынан алғанда стратегиялық маңызы бар мәселе. Сондықтан, Қазақстанның академиялық үлгідегі жаңа тарихын жазуды дереу бастау керек. Түптеп келгенде, тарихи сананы жаңғырту мәселесінің түйіні – осы. Бұл іске беделді тарихшыларымызды тарту қажет.

Сонымен қатар, шетел аудиториясына арналған Қазақстанның қысқаша тарихын жазып, әлемнің негізгі тілдеріне аударуды ұсынамын. Бұл – қазақтың сан ғасырлық шынайы тарихын әлемге танытудың бірден-бір жолы.

Әрбір халық өзінің арғы-бергі тарихын өзі жазуға тиіс. Бөтен идеологияның жетегімен жүруге болмайды. Ұлттық мүдде тұрғысынан жазылған шежіре ұрпақтың санасын оятып, ұлттың жадын жаңғыртуға мүмкіндік береді.

Қоғам және құндылықтар

Егемендігіміздің мәңгілік ұштағаны – Алтайдан Атырауға, Алатаудан Арқаға дейін кең көсілген байтақ жеріміз, ананың ақ сүтімен бойымызға дарыған қастерлі тіліміз және барлық қиындықтардан халқымызды сүріндірмей алып келе жатқан береке-бірлігіміз. Біз осы үш құндылықты көздің қарашығындай сақтаймыз.

Бабалардан мұра болған қасиетті жеріміз – ең басты байлығымыз. Қазаққа осынау ұлан-ғайыр аумақты сырттан ешкім сыйға тартқан жоқ. Бүгінгі тарихымыз 1991 жылмен немесе 1936 жылмен өлшенбейді. Халқымыз Қазақ хандығы кезінде де, одан арғы Алтын Орда, Түрік қағанаты, Ғұн, Сақ дәуірінде де осы жерде өмір сүрген, өсіп-өнген. Қысқаша айтқанда, ұлттық тарихымыздың терең тамырлары көне заманның өзегінде жатыр. Жалпы, тарихпен саясаткерлер емес, тарихшылар айналысуы керек.

Шекара сызығын ресми түрде халықаралық шартпен бекітіп, оны әлем жұртының мойындауы соңғы бірнеше ғасырда үрдіске айналды. Оған дейін қазіргідей делимитация, демаркация деген ұғымдар болмаған.

Біз шекара мәселесін шешумен нақты айналысып жатқан кезде кейбір саясаткерлер мен қоғам қайраткерлері «біз бұған асықпайық», «кейін де келісуге болады» деп арқаны кеңге салғысы келгені есімізде. Келіссөздерді табандылықпен жүргізіп, іргемізді дереу қымтап алғанмыз өте дұрыс болғанын уақыттың өзі дәлелдеп берді. Қазір кім не айтса да, біздің екіжақты келісімдермен бекітіліп, халықаралық деңгейде танылған шекарамыз бар. Енді оған ешкім дауласа алмайды.

Аумақтық тұтастығымызға күмән келтіріп, тату көршілік қатынастарға сына қаққысы келетін кейбір шетел азаматтарының арандатушылық іс-әрекеттеріне ресми және қоғамдық деңгейде тойтарыс бере отырып, ағартушылық жұмыстарын ұстамдылықпен жүргізген жөн. Біз ұлттық мүддені аспен де, таспен де қорғауға дайын болуымыз қажеттігін тағы да баса айтқым келеді.

Жоғарыда айтқанымдай, шекарамыз толығымен шегенделді. 2018 жылы Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы конвенцияға қол қойылғаннан кейін құрлықтағы ғана емес, теңіздегі шекарамыз да біржола айқындалып, түпкілікті шешілді.

Қазақстан – біртұтас мемлекет. Еліміз оңтүстік, солтүстік, батыс, шығыс деп бөлінбейді. Бұл – тек бағытты білдіретін шартты атаулар. 2018 жылы Елбасының Жарлығымен Оңтүстік Қазақстан облысына Түркістан атауы берілді. Тарихи әділдікті қалпына келтірген орынды шешімді халық бірауыздан қолдап, өте жылы қабылдады. Өйткені, мұндағы шежірелі шаһар ғана емес, тұтас өңір көне замандардан бері Түркістан деп аталған. Осы игі үрдісті еліміз бойынша жалғастыруға болады. Біз мұндай қадамдарды байыппен жасаймыз.

Жерге байланысты бәріміз айқын білетін және бұлжымайтын ақиқат – қазақтың жері ешбір шетелдіктің меншігіне берілмейді, ешқашан сатылмайды. Осыны әр азаматымыз санасына берік сіңіруі қажет. Келесі жылы Жер кодексінің жекелеген нормаларына қатысты енгізілген мораторийдің мерзімі аяқталады. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді айналымға енгізіп, халықтың игілігіне жарату – өте маңызды мәселе. Сондықтан, биыл Жер мәселесі жөніндегі комиссияны құрып, соның аясында бір байламға келген жөн.

Қазақ үшін тоқымдай жердің өзі қымбат, бір уыс топырақтың өзі алтын. Бірақ біз соны бағалай білеміз бе?! Жер қадірін білу жалаң ұранмен өлшенбейді. Өкінішке қарай, асқар тауларымыз бен айдын көлдерімізді, ұлан-ғайыр даламызды ластап жатқан да өз азаматтарымыз. Көкжайлауға от жағып, қоқыс шашып кеткен де, Көбейтұздың батпағын шелектеп тасып, көлдің ортасында көлікпен ойқастаған да солар. Бір тұтам мүйізі үшін көзін мөлдіретіп киіктерді қырған да өзгелер емес. Қасиетті жеріміздің киесінен қорықпай, жат жұрттың да қолы бармас әрекеттерді жасап отырып, қалайша осы мекеннің иесіміз деп кеуде соға аламыз? Бұл – ащы да болса, шындық. Біз жеріміздің

шын жанашыр иесі екенімізді нақты іспен көрсетуге тиіспіз. Ол көшеге қоқыс тастамау, көрінген жерге от жақпау сияқты қарапайым нәрселерден бастап, жалпыхалықтық сипаттағы ауқымды экологиялық шаралар арқылы көрініс табуы қажет.

Мұның бәрі тәлім-тәрбиеден басталады. Ата-анасымен бірге ауласына ағаш екпеген, үлкендердің жан-жануарға мейірімін көрмеген, кішкентайынан табиғатты аялауға дағдыланбаған бала өскенде туған жеріне жаны ашымайды. Мәселе экологияда емес – отаншылдықта, заңда емес – санада.

Елі мен жерін сүю үшін жас ұрпақ байтақ Қазақстанның ғажайып жауһарларын білуге тиіс. Батыста Бозжыра мен Шерқала, күнгеіде Ақсу-Жабағылы мен Сайрам-Өгем, Жетісуда Хан Тәңірі мен Шарын, Көлсай мен Қайыңды, Қапал-Арасан, Алтынемел мен Бұрхан бұлақ, шығыста Мұзтау мен Шыңғыстау, Марқакөл мен Рахман қайнары, Арқада Бурабай мен Баянауыл, Ұлытау мен Қарқаралы, теріскейде Имантау мен Айыртау және басқа да көрікті жерлеріміз жетіп артылады. Жер жәннатын алыстан іздеудің қажеті жоқ. Бәрі өзімізде бар. Жастарға осындай керемет табиғатымызды танытып, оны қадірлеуге баулуымыз керек.

Уақыт ұттырмай қолға алып, дәйекті түрде іске асыратын тағы бір шаруа бар. Халықтың қалалық жерлерге жаппай көшуі салдарынан көптеген ауылдарда, әсіресе, шекара маңындағы елді-мекендерде тұрғындар саны күрт азайды. Біз еңбек күші көп оңтүстік өңір тұрғындарының солтүстік және шығыс аймақтарға қоныстануына қолайлы жағдай жасап, осы жұмысты назарда ұстаймыз. Бұл – өте өзекті әрі еліміздің қауіпсіздігіне қатысты мәселе. Бұған қоса соңғы жылдарда түрлі себептерге байланысты бәсеңдеп қалған қандастар көшін барынша қолдап, оларды жоғарыда айтылған өңірлерге орналастыруды жандандырамыз.

Бұл екі мәселенің де стратегиялық маңызы бар. Оған кезекті науқан ретінде қарауға болмайды. Жергілікті билік мұндай жұмыстарды жоғарыға көпірген ақпар беру үшін емес, мемлекеттік мүдде және ағайынға шынайы жанашырлық тұрғысынан жасауға тиіс.

Еліміздің басты нышандарының бірі – мемлекеттік тіл. Қазақстанның мемлекеттік тілі қазақ тілі екені Ата заңымызда 90-жылдардағы күрделі кезеңнің өзінде нақты жазылған. Біз тәуелсіздік дәуірінде ана тілімізді дамыту үшін барлық жағдайды жасадық. Осы аралықта қазақ тілінде білім беретін мектептер мен оқу орындарының, балабақшалардың саны еселеп көбейді.

Бүгінде мемлекеттік тілді білетін қазақтың да, өзге этнос өкілдерінің де үлесі едәуір артты. Қазақ тілін, шын мәнінде, бүкіл халқымызды біріктіруші факторға айналдырудың барлық құқықтық тәсілдері және кепілдіктері қалыптасты. Мәселе – ниетте. Ниеттің дұрыс болуы қазақ тілін меңгергісі келетін адамдарға да, осы мақсатқа жетуге жағдай жасайтын Үкіметке де байланысты.

Тіл игеру үшін балалар әдебиетінің атқаратын рөлі зор. Сондықтан, қазақ қаламгерлерінің үздік шығармаларына қоса, балаларға арналған шетел

жазушыларының да таңдаулы туындыларын аударып, көптеп басып шығаруды және таратуды қолға алған жөн. Оған сұраныс жоғары.

Мемлекеттік тілді білу – Қазақстанның әрбір азаматының парызы. Міндеті деп те айтуға болады. Осы орайда мен барша қазақстандықтарға, оның ішінде қазақ тілін әлі жете меңгермеген отандастарыма үндеу тастағым келеді. Жастар ағылшын тілін немесе басқа да тілдерді аз ғана уақытта меңгере алатынын көріп отырмыз. Тұтас буын алмасқан осы жылдарда қазақ тілін үйренгісі келген адам оны әлдеқашан біліп шығар еді. Халқымызда «Ештен кеш жақсы» деген сөз бар. Ең бастысы, ынта болуы керек.

Ана тілімізді кеңінен қолдану – басқа тілдерге, әсіресе орыс тіліне шектеу қойылады деген сөз емес. Барша этнос өкілдерінің ана тілін, салт-дәстүрін дамытуға мүмкіндік жасала береді. Жастарымыз бірнеше тіл білу өздерінің көкжиегін кеңейтіп, көкірек көзін оятатынын жете түсінгені абзал.

Бізді қай заманда да қиындықтардан аман алып келе жатқан басты күдірет – ел бірлігі. Ынтымағы жарасқан жұрттың қашанда ұпайы түгел. Түрлі жағдайларға байланысты қазақ жеріне әр кезеңде әртүрлі ұлт өкілдері көптеп қоныстанды. Қазақ халқы ешкімді жат көрмей, бауырына басты. Бүгінде олардың туған жері де, Отаны да – Қазақстан. Біз көпэтностық сипатымызды артықшылығымызға айналдыра алғанымыз анық. Көптеген шетелдік сарапшылардың елімізге қатысты «Еуразиядағы шырпы тисе лап еткелі тұрған қурай», «failed state» сияқты болжамдарын жоққа шығардық. Бұл жолда тыныштық пен тұрақтылықтың бастауы болған Қазақстан халқы ассамблеясы тиімді жұмыс атқарды. Ешкімді ұлтына қарап, бөле-жарған жоқпыз. Бәрінің өсіп-өнуіне толық жағдай жасадық, бірдей мүмкіндік бердік. Біздің ұлтаралық келісім саясатымыз әлемді мойындатты. Халқымыздың осындай ырыс-ынтымаққа негізделген жарасымын бағалай білуіміз керек. Бұл – кемел келешекке бастайтын бірден-бір дұрыс жол. Сондықтан, ұлтаралық татулық пен келісімді сақтау – мемлекеттік органдардың ғана емес, бүкіл қоғамның және әрбір азаматтың міндеті. Түптеп келгенде, еліміздегі тұрақтылық пен береке-бірлік үшін барлығымыз бірдей жауаптымыз.

Осы орайда, халқымызды біріктіретін ортақ құндылықтарды барынша дәріптеп, ой-санаға берік орнықтыруымыз керек. Мысалы, Наурыз мейрамын атап өту тұжырымдамасын жасап, көктем мерекесінің мазмұнын байыта түскен жөн. Бүкіл қоғамды ұйыстыратын құндылықтар неғұрлым көп болса, бірлігіміз де соғұрлым бекем болады.

Ұлағат пен ұстаным

Соңғы кезде қазақстандықтардың ел өміріне белсенді араласуға, шешім қабылдау үдерісіне қатысуға ынтасы артып келеді. Менің «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамам және Ұлттық қоғамдық сенім кеңесі – осы сұранысқа тікелей жауап. Оны Ордабасыдағы, Күлтөбедегі, Ұлытаудағы ұлы жиындардың заманауи үлгісі деуге болады. Біз қазақтың қанына сіңген қасиет – келелі істі ақылдасып бірге шешу дәстүрін жалғастыра береміз.

Бұл бастамалар азаматтық қоғамды дамытуға негіз болады. Қазіргі шаралар аяқ астынан мәжбүрліктен қолға алынған жоқ. Ол – елімізді демократияландыруға, саяси жүйені жаңғыртуға бағытталған саясаттың жемісі.

Саяси реформа бір күннің немесе бір жылдың шаруасы емес. Мұны ел іргесін шайқалтпай, береке-бірлігін бұзбай, байыппен және біртіндеп іске асыруымыз керек. Бірақ, реформаны соза беруге де болмайды. Билік халықтың алдындағы өз жауапкершілігін сезінгені жөн. Сол себепті біз ауыл және кент әкімдерін сайлауға көшеміз. Осы арқылы ең төменгі деңгейден бастап жергілікті өзін-өзі басқару жүйесін нығайтамыз. Бұл қадам өзекті мәселелерді тұрғындар мен жергілікті биліктің бірлесіп шешуі үшін қажет. Содан кейін аудан әкімдерін сайлаймыз. Жаңа жүйе өзінің тиімділігін көрсетсе, бұдан да жоғары деңгейдегі әкімдерді сайлайтын боламыз.

Бірақ, саяси жаңғыру барысында асығыстыққа бой алдыруға және жалаң ұранға еріп, мемлекеттік жүйені дағдарысқа ұшыратуға болмайды. Бір сәтте барлығын түбірімен өзгерту неге әкеп соқтыратынын кейбір елдердің бүгінгі ахуалынан көріп отырмыз. Елімізде, ең алдымен, адамның құқығын толығымен сақтауға негізделген заң мен тәртіп болуы керек. Анархия мен жүгенсіздік жақсылыққа апармайтыны анық.

Қазақстанның саяси жүйесі заман талабына сай дамып келеді. Мәжіліс депутаттарының биылғы сайлауы – көппартиялы Парламентті орнықтыру жолындағы маңызды қадам. Бізде саяси көзқарастары әртүрлі партиялар бар. Олардың ұстанымдары консервативті, либералды, ұлтшыл, социалист және тағы басқа болуы мүмкін. Бұл – табиғи үдеріс. Саяси плюрализм мемлекетті эволюциялық жолмен дамытуға және нығайтуға мүмкіндік береді. Саяси күштер осындай әралуан болса да, баршасын біріктіретін және бәріне ортақ құндылық бар. Ол – қастерлі Тәуелсіздік.

Біздің мақсатымыз – келер ұрпаққа Қазақстанды тұғыры мығым, экономикасы қуатты, рухы асқақ мемлекет ретінде табыстау және елдік істерді шашау шығармай лайықты жалғастыратын жасампаз ұрпақ тәрбиелеу.

XXI ғасыр – білім мен біліктің дәуірі. Әр адам өзін үздіксіз жетілдіріп, жаңа кәсіптерді игеріп, үнемі заман ағымына бейімделу арқылы ғана бәсекелік қабілетін арттыра алады. Білім мен технология, жоғары еңбек өнімділігі ел дамуының басты қозғаушы күші болуға тиіс. Бұл туралы ұлы Абай: «Адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ. Онан басқа нәрсеменен оздым ғой демектің бәрі де – ақымақтық» деген.

Тәуелсіздік жылдарында талантымен таңдай қақтырған жас өрендердің тұтас легі өсіп-жетілді. Бүкіл әлемді аузына қаратқан ғажайып дарын иелері де бар. Олар – Қазақстанның мәдени келбеті, елімізді халықаралық аренада танытып, Тәуелсіздік құндылықтарын жер жүзіне паш ететін рухани елшілерміз, біздің айрықша күшіміз («soft power»). Осындай азаматтарға қамқор болу – мемлекеттің міндеті.

Жаһандану заманында айдай әлем алақандағыдай болып қалды. Талапты ұл-қыздарымыздың жер жүзіндегі кез-келген елге барып, білім алуы қалыпты үрдіске айналды. Сонда қалып, қызмет істеп жүргендер де аз емес. Осы орайда,

ел ішінде жастар шетелге кетіп жатыр деген алаңдаушылық бар. Мен жастарымыз білімін жетілдіріп, бәрібір елге оралады немесе шетелде жүріп-ақ Қазақстанның мүддесін қорғайды деп сенемін.

Халқымыз «Атың барда жер таны, желіп жүріп» дейді. Кезінде Елбасы бозбала шағында Украинаға аттанып, еңбек, білім және әкімшілік дағдыларына ие болды. Мен де білім қуып Мәскеуге сапар шектім, өзге мемлекеттерде жұмыс істедім. Біздің талай замандастарымыз бүгінгі жастар сияқты алыс шетелдерге бара алмаса да, Кеңес Одағының түрлі қалаларында білім алды. Бірақ, басым көпшілігі тамырынан ажырап, ол жақта біржола қалып қойған жоқ. Елге келіп, еңбек етті. Сондықтан жырақта жүрген жастарымыздан айырылып қаламыз деп уайымдаудың жөні жоқ. Біздің міндетіміз – олардың бойына мемлекетшілдік рухын сіңіріп, қай жерде жүрсе де туған елдің игілігіне қызмет етуге жұмылдыру. Мысалы, әлемнің ең дамыған елдерінде өз кәсіптерін бастаған және алпауыт компанияларда жұмыс істеп жүрген азаматтарымыздың осындағы замандастарымен байланысын нығайтып, тәлімгерлік етуіне жағдай жасауымыз керек.

Дарынды жастардың бәрі шетелде жүрген жоқ. Ел ішінде де білікті әрі білімді өрендер жетіп артылады. Біз оларды басшылардың жаңа буынын дайындауға барынша тартып жатырмыз. Менің бастамамен құрылған Президенттік кадр резерві – осының айқын дәлелі. Жобаның келесі кезеңінде қоғам мүддесіне адал көшбасшыларды іріктеуге ерекше назар аударамыз. Билік органдарындағы азаматтар, ең алдымен, ұлттық мүддеге берік болуға тиіс.

«Жас келсе – іске» дейді халқымыз. Жастар – қашанда тың идеялардың қайнар көзі, оң өзгерістердің қозғаушы күші. Сондықтан өскелең ұрпақтың осындай әлеуетін дұрыс арнаға бағыттап, тиімді пайдалануымыз керек. Осы орайда Президент жанындағы Жастар кеңесінің қызметін жандандырған жөн. Оны білікті әрі білімді жастарды жұмылдыратын жүйелі жұмыс алаңына айналдырамыз. Бұдан бөлек, мен азаттық жылдарында дүниеге келген, әлі танылып үлгермеген талантты жастарды қолдау мақсатында «Тәуелсіздік ұрпақтары» атты грант тағайындауды ұсынамын.

Біз не істесек те, бәрін келер ұрпақ үшін жасаймыз. Мемлекеттік саясаттың болашақ алдындағы жауапкершілігін терең сезінеміз. Бұл ұстанымнан ешқашан айнымаймыз. Ең ғажайып ерліктер Отанға шексіз сүйіспеншіліктен туындайтыны сөзсіз. Шын отансүйгіштік дегеніміз – жалаң ұран тастау емес, еліңе, халқыңа қызмет ету.

Адам баласы дүниеге патриот болып келмейді. Ол білім мен тәрбие алып, әлеуметтік ортамен араласып, азаматтық болмысын қалыптастыру кезінде патриотқа айналады. Өзінің жеке мақсат-мүдделері қоғам игілігімен үндесіп, елінің дамуына елеулі үлес қосып жатқанын жан-жүрегімен сезінген адам нағыз бақытқа кенеледі.

Халқымыздың біртуар перзенті Әлихан Бөкейханов «Ұлтқа қызмет ету білімнен емес, мінезден» деген. Біз шынайы патриоттық сезіммен рухтанып, қасиетті Тәуелсіздігімізді одан әрі нығайта түсу үшін бірлесе жұмыс істеуіміз керек.

Барша отандастарыма, әсіресе, жастарға айтарым: кең байтақ Қазақстанды асқақ армандарың мен батыл жоспарларыңды емін-еркін жүзеге асыра алатын, табысыңа марқайып, әрдайым тілеуіңді тілейтін қасиетті Отаның ретінде бағалаңдар! Мен жаңа Қазақстан патриотизмінің жасампаздық құдіретіне сенемін.

Тәуелсіз ел болу оны жариялаумен немесе мемлекеттің іргетасын қалаумен шектелмейді. Тәуелсіздік үшін нағыз күрес күнделікті еңбекпен, үздіксіз әрі дәйекті елдік саясатпен мәңгі жалғасады. Біз қуатты тәуелсіз мемлекетімізбен ғана ұлт ретінде жер бетінде сақталамыз. Осы айнымас ақиқатты берік ұстануымыз қажет. «Тәуелсіздік бәрінен қымбат!» деген бір ауыз сөз мәңгі ұранымыз болуға тиіс.

ҚАЗАҚСТАН ӘЛЕМДІК САЯСАТ ЖҮЙЕСІНДЕ

Қазақстан тәуелсіздік жылдарында тиімді сыртқы саясат құрды, соның арқасында елдің табысты қалыптасуы мен дамуы үшін аса маңызды міндеттер шешілді.

XXI ғасырдың екінші онжылдығының аяғында Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси дамуы баяулай бастады, бұл елдің саяси және әлеуметтік - экономикалық жағдайын тұрақтандыруға бағытталған жедел шаралар қабылдауды талап етті.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың 2019 жылғы 19 наурыздағы қызметіне кірісуі Қазақстан Республикасын саяси тұрақтандыру, түбегейлі жаңғырту және трансформациялау жолын атап өтті.

2020 жылы 6 наурызда Қазақстан Республикасының 2020-2030 жылдарға арналған сыртқы саясатының жаңа Концепциясы бекітілді, онда еліміздің алдағы онжылдыққа арналған сыртқы саяси басымдықтары тұжырымдалды.

Қазақстан Республикасының сыртқы саясат концепциясында Қазақстан Республикасы көпвекторлы, прагматикалық және белсенді сыртқы саясатты іске асыратын бейбіт және ашық мемлекет болып табылатыны көрсетіледі.

Концепцияда Қазақстанның сыртқы саяси стратегиясының мынадай елдік басымдықтары тұжырымдалған [1]:

- Ресей Федерациясымен одақтастық қатынастарды дамыту;
- ҚХР-мен жан-жақты стратегиялық әріптестік;
- АҚШ-тағы кеңейтілген стратегиялық серіктестік;
- Орталық Азия мемлекеттерімен стратегиялық қарым-қатынастар;
- Еуропалық Одақпен және ЕО-ға мүше мемлекеттермен кеңейтілген серіктестік және ынтымақтастық.

Қазақстанның өңірлік және көпжақты дипломатиясы саласындағы басым бағыттар мынадай ұйымдар көрсетілген:

- Еуразиялық экономикалық одаққа (ЕАЭО) қатысушы мемлекеттермен тығыз өзара іс-қимылды жалғастыру;
- Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттермен екіжақты және көпжақты өзара іс-қимылды дамыту;
- Орталық Азия өңірінде көпжақты диалог пен ынтымақтастықты кеңейту;
- Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының (ШЫҰ), Азиядағы сенім шараларын әзірлеу жөніндегі кеңестің (АӨСШК) қызметіне белсенді қатысу.

Халықаралық деңгейде Қазақстан Республикасы климаттың өзгеруі, азық-түлік және энергетикалық қауіпсіздік сияқты проблемаларды шешу үшін жұмыс істейді.

2022 жылғы 5 маусымда өткен жалпыхалықтық референдум нәтижесінде Конституцияға түзетулер қабылдау, әлеуметтік әділеттілік қоғамын құру мақсаты болып табылатын жаңа Қазақстанның немесе екінші республиканың құрылысына бағыт бекітілді. Жаһандану жағдайында әлемді бағалау, бір-біріне қолдау көрсету және өзара құрмет көрсету өте маңызды.

Қазақстан халқы үшін қоғамның маңызды құндылықтары – халықтың бірлігі, олардың өзара көмегі, достығы болған және бола бермек. Қазақстандықтар үшін араздық пен этникалық өшпенділік тілі қолайсыз болып табылады.

Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаев атап өткендей, «Біз жаһандық жүйеде тәуекел мен нәзіктікті азайту үшін бірлесіп жұмыс істеуге міндеттіміз. Біз мұны ынтымақтастықты нығайту арқылы және одан бас тартпау арқылы жасауымыз керек. Мен мұны жаһандық фрагментацияның алдыңғы қатарында тұрған елдің көшбасшысы ретінде айтамын. Қазақстан әрқашан Шығыс пен Батыс арасындағы көпір болды. Жібек жолының қақ ортасында орналасқан біздің елдің Ресеймен 7600 шақырымдық шекарасы, Қытаймен 1800 шақырымдық шекарасы және Еуропамен және бүкіл әлеммен кең сауда байланысы бар. Біз әрқашан көршілерімізбен келіспеушіліктер сындарлы түрде шешілуі керек және бұл байланыстың, ынтымақтастықтың немесе сенімнің бұзылуына әкелмеуі керек деп ойладық» [2].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. О Концепции внешней политики Республики Казахстан на 2020-2030 годы. Официальный сайт Президента Республики Казахстан (akorda.kz)
2. Kazakhstan's president: We're moving full speed ahead toward reform – POLITICO

Уразбаев Хамит Курентаевич
Әбілқас Сағынов атындағы
Қарағанды техникалық университетінің
доценті, т.ғ.к.
[*hamit-urasbaev@mail.ru*](mailto:hamit-urasbaev@mail.ru)

ҚАЗАҚСТАННЫҢ САЯСИ ЖҮЙЕСІН ЖАҢҒЫРТУ

Жаңғырту – бұл қоғамның әлеуметтік эволюциясына, оның қазіргі қоғамның қалыптасу бағытындағы құрылымдық және функционалдық саралануының өсуіне әкелетін саясаттағы, экономикадағы және мәдениеттегі инновацияларды дамытудың ұзақ тарихи процесі. Сонымен қатар, мемлекеттік реформа үнемі жүргізіліп отырады, әртүрлі, соның ішінде кірме модельдер қолданылады.

Жалпы, әлемдік ғылым бұл салада айтарлықтай жетістіктерге жеткенін мойындау керек. Зерттеушілердің пікірінше, жаңғырту процесінің маңызды параметрі қоғамның «модернизм түрі» болып табылады. Ол модернизацияның әлеуметтік-мәдени, аймақтық, өркениеттік контекстін; қоғам мен мәдениетке тән белгілердің жиынтығын, сондай-ақ белгілі бір әлеуметтік-тарихи организмдегі модернизацияның жалпы алғышарттарына, әлеуетіне, тарихи үлгісі мен перспективаларына әсер ететін тарихи жағдайларды білдіреді. Бұдан басқа, басқару жүйесін жаңғырту бағдарламасындағы басымдықтар ресурстарды оңтайлы пайдалану, қызметкерлердің білімін, дағдыларын және уәждемесін нығайту есебінен басқару жүйесінің тиімділігін арттыруға байланысты бағыттар болып табылады. Сондай-ақ, саяси жүйені демократияландыру, одан әрі саяси реформаларды жүзеге асыруға жүйелі көзқарас қалыптастыру және оларға динамизм беру қажеттілігі артып келеді. Сонымен бірге талаптар барған сайын ресми жүйелік сипатқа ие бола бастады.

Сонымен қатар, мемлекеттік идеология мемлекет пен қоғамның мүдделерін, дүниетанымы мен мұраттарын бейнелейтін саяси өмірге тұжырымдамалық түрде ресімделген идеялар, дүниетанымдар мен армандар жүйесі ретінде елдің дамуында шешуші рөл атқарады. Идеология мемлекет құрылысының әр кезеңінде қажет, өйткені ол қоғамды интеграциялаудың, жеке тұлғаны әлеуметтендірудің және әлемдік қоғамдастықта мемлекеттің өзін-өзі сәйкестендірудің үлкен әлеуетін қамтиды. Сонымен бірге, ел халқының көпұлтты құрамы идеологтарды дәстүрлі мұрада әмбебап, басқа этно-конфессиялық топтардың негізгі құндылық бағдарларымен қақтығыспайтын нәрсені таңдауға итермелейді.

Бүгінгі таңда жас ұрпақтың білімі мен оқуына ерекше көңіл бөлінеді. Әрине, транзиттік кезеңді бастан өткеріп жатқан Қазақстан жағдайында мұндай

араласу сөзсіз болды. Сонымен қатар, көптеген мысалдар көрсеткендей, табысты идеологиялық, саяси және әлеуметтік модернизация әрдайым дерлік дәстүрлерді орталыққа итермелейді, содан кейін оларды мағыналы етеді.

Бұл бағытты түсіну үшін оң сәттер маңызды, дәстүрлер арқылы өркениеттік мұраны қазіргі және болашақ міндеттерге жауап беретін саяси және идеологиялық оңтайландырудың баға жетпес рухани көзі ретінде сақтауға болады.

Көптеген ғалымдардың пікірінше, экономикада жүргізіліп жатқан реформалардың табыстылығының басты көрсеткіші – өсу, саясатта – тұрақтылық. Сондықтан Қазақстан сияқты маңызды мемлекетті экономикалық және әлеуметтік жаңғырту үшін заңды басқарушы Президентпен берік саяси мемлекеттік жүйе талап етіледі.

Бұл ретте, жаңғыртудың жалпы теориясына сәйкес қазіргі заманғы ел мынадай айрықша белгілері бар ел болып саналуы мүмкін; индустрияландырудың елеулі деңгейі; ЖІӨ жоғары болған кезде орнықты экономикалық даму; прогрестің негізі ретінде ұтымды ғылыми білімнің күшіне қоғамның сенімі; азық-түлік және өнеркәсіптік тауарлардың көптігі; негізінен өнеркәсіпте, ғылымда, қызмет көрсету саласында жұмыс істейтін халықтың өмір сүру деңгейі мен сапасы жоғары.

Сонымен қатар, Қазақстандағы саяси қайта құрулардың осы кезеңінде жүйені барлық саяси жаңғыртуды одан әрі демократияландыру, одан әрі саяси реформаларды жүзеге асыруға жүйелі тәсілді әзірлеу және оларға динамизм беру қажеттілігі артып келеді. Нәтижесінде қажеттілік барған сайын қалыптасқан жүйелік сипатқа ие бола бастады.

Шын мәнінде, бірқатар зерттеушілер атап өткендей, елдің саяси жүйесін жаңғыртуда мемлекеттік саясаттың барлық негізгі бағыттары, оларға қол жеткізу жолдары мен әдістері нақты белгіленген, бұл биліктің барлық әрекеттерін орталықта және жергілікті жерлерде жоспарлауға мүмкіндік берді, оларға мақсатты, жүйелі және дәйекті сипат берді.

Қазіргі уақытта біз экономикалық өсудің елеулі белгілері туралы айтатын болсақ, реформалардың одан әрі қарқыны мен сипаты елдегі барлық саяси күштердің қоғамды саяси жаңғырту мәселелерін жан-жақты және нақты қарастыруға қаншалықты және қалай назар аудара алатындығына байланысты болады.

Егер қоғамның барлық мүдделі саяси күштері саяси реформалар тұжырымдамасына назар аударса, әртүрлі саяси субъектілер арасындағы пікірталастар әлдеқайда тиімді болатыны анық. Бұл жалпы саяси диалогты түбегейлі жаңа сапалы деңгейге шығаруға мүмкіндік береді. Сонымен бірге тұтастай билік сабақтастығына жету жолындағы маңызды, басты нүкте ретінде идеялар сабақтастығына қол жеткізудің еліктіретін перспективасы бар.

Айтпақшы, саяси жүйені жаңғырту сияқты күрделі мемлекеттік жүйенің тиімділігінің артуы мен оң өзгерістерін көрсететін әлемдік тәжірибе де маңызды болып табылады. Сонымен қатар, ғалымдар жаңғыртудың шешуші факторы әлеуметтік өзгерістер мен экономикалық өсуге кедергі келтіретін

дәстүрлі құндылықтарды экономикалық субъектілерді инновациялық қызметке, атап айтқанда жаңа технологияларды әзірлеуге, құруға және таратуға және жаңа ұйымдастырушылық-экономикалық қатынастарды қалыптастыруға итермелейтін құндылықтарға ауыстыру және алмастыру болып табылатынын мойындайды.

Сондай-ақ жаңғыртудың келеңсіз салдары – дәстүрлі институттар мен өмір салтының бұзылуы, бұл көбінесе әлеуметтік ұйымдаспауға, хаосқа, девианттық мінез-құлық пен қылмыстың өсуіне әкелетінін ескеру қажет. Сонымен қатар, бұл әлеуметтік жүйенің ұзаққа созылған дағдарысына әкеледі, оның жағдайында қоғам ауытқулардың жинақталу процесін басқара алмайды.

Қазақстан стратегиясының маңызды, негізгі міндеттерінің бірі әлемнің бәсекеге барынша қабілетті 50 елінің қатарына кіру болды, орта мерзімді кезеңге арналған мемлекет дамуының барлық негізгі бағыттары бойынша жұмысты идеологиялық және саяси жаңғыртуды жүргізу үшін бағдарламалық, негізгі құжат болып табылады. Сонымен қатар, қазіргі уақытта ел өмірінің барлық аспектілерін қамтитын және жаһандық трендтерді ескеретін теориялық стратегия жалпымемлекеттік идеология үшін тамаша негіз болып табылады. Сайып келгенде, стратегия белгілі бір дәрежеде қазақстандық қоғамды жұмылдыруға және шоғырландыруға ықпал етті.

Сонымен қатар, қазіргі кезеңдегі қолайлы экономикалық жағдай елдің мемлекеттік саяси жаңғыртуын одан әрі қалыптастыру үшін барлық қажетті жағдайларды жасайтынын, ал саяси жаңғыртудың теориялық және практикалық қызметі елдің әлеуметтік-тарихи білімінің қазіргі заманғы парадигмаларының бірі болып табылатынын атап өткен жөн.

Осылайша, саяси жаңғырту – бұл мемлекеттік саясаттағы жаңалықтарды әзірлеу, әлеуметтік құрылымның тұрақтылығы және құқықтық саладағы қайта құру.

Біздің ойымызша, Қазақстан Республикасындағы саяси жаңғырту тоталитарлық режимнен демократияға дейінгі көптеген кезеңдерден өтті. Қазіргі уақытта мұндай дамуы бар елдің маңызды мақсаты қоғамның түбегейлі өзгеруі және дамыған азаматтық-құқықтық базасы бар шынайы демократиялық қоғам құруға ұмтылу болып табылады. Көптеген авторлардың пікірінше, жаңғырту өркениетті, әлеуметтік-мәдени сипатқа ие, басқаша айтқанда, ол қоғамдық қатынастардың барлық салаларын қамтиды, бірақ олардың әсері біркелкі емес.

Ғалымдардың пікірінше, жаңғыртудың мақсаты мен мәні экономикалық өсу ғана емес, сонымен қатар технологиялық, басқарушылық, саяси және өркениеттік мәдениетті қамтитын әлеуметтік мәдениеттің дамуының белгілі бір деңгейіне қол жеткізу болып табылады.

Жаңғырту туралы айтатын болсақ, олар әдетте өнеркәсіптік және ауылшаруашылық өндірісінің өсуін емес, халық шаруашылығының заманауи салаларын дамытуды, өндірісте ғылым мен техниканың соңғы жетістіктерін пайдалануды білдіреді.

Сонымен қатар, мақаланың көлемі ғалымдардың ғылыми жұмыстарының нәтижелерін қысқаша сипаттауға мүмкіндік бермейді. Сондықтан біз осы тақырыптағы кейбір маңызды сәттердің негізгі нәтижелерін ғана келтірдік. Осы жұмыстың ақпараттық базасы мерзімді басылымдар, Интернет-ресурстардың материалдары және белгілі авторлардың ғылыми жұмыстары болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Дербишайр Дж., Дербишайр Я. Политические системы мира - М: Рипол классик, 2004. –110 с.
2. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка // <http://www.archipelag.ru/text/197.htm>.
3. Кандель П.Е. Национализм и проблема модернизации в посттоталитарном мире //Полис, №6, 1994. –6 с.
4. Р. Инглегарт, Уэйн Е.Бейкер. Теория и практика демократии /Ладомир, Москва, 2006. –215 с.
5. История Востока. Т.4. Восток в Новое время /Отв. ред. Л.Б. Алаев, М.П. Козлова, Г.Г. Коговский, О.Е. Непомнин, И.М. Смилянская. М.: Владос 2005. – 560 с.
6. История Востока. Т.3. Восток на рубеже Средневековья и Нового времени /Отв. ред. Л.Б. Алаев, К. З. Ашрафян, Н.И. Иванов. М.: ВЛ РАН 1999. – 415 с.
7. Виноградов А.В. Китайская модель модернизации: Поиски новой идентичности. М.: Памятники исторической мысли, 2005. –412 с.
8. Чилкот Р.Х. Теории сравнительной политологии. М.: Инфра-М/ Весь мир, 2001. –300 с.
9. Урынғалиев А.К. Политическая модернизация Казахстана в контексте теории модернизации // «Вестник ЕНУ им. Л.Н.Гумилева». Астана 2009. №1 с.68.

КЕЛІСІМ ЖӘНЕ БІРЛІК – ДАМУЫМЫЗДЫҢ НЕГІЗІ. ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫ

Қазақстан – саясаты бүкіл әлемде ұлтаралық келісім ретінде танылған көпұлтты ел. Біздің елімізде бейбітшілікті, достықты сақтау – бұл тек мемлекеттік құрылымдардың ғана емес, жалпы қоғамның да борышы. 30 жыл бойы қазақстандықтар бейбітшілік пен келісімде өмір сүріп келеді, әркім Отанымыздың бірлігін нығайтуға өз үлесін қосуда.

Бүгінгі таңда жаһандану жағдайында бейбітшілікті, бір-бірінің алдындағы жауапкершілікті, қолдау мен өзара сыйластықты бағалау өте маңызды. Қоғамның маңызды құндылықтарының бірі – біздің көпұлтты мемлекетімізде бейбітшілік пен тыныштықты сақтауға көмектесетін бірлік.

Біз, Қазақстан халқы, діни, ұлттық айырмашылықтарға қарамастан, бір бағытқа: ынтымақтастық пен бірлікке қараймыз.

Қазақстан Республикасындағы этносаралық қатынастарды нығайту жөніндегі маңызды және бірегей қоғамдық институттардың бірі Қазақстан халқы Ассамблеясы институты болып табылады.

Қазақстан халқы Ассамблеясы халық бірлігін нығайту үшін барлық күш-жігерін жұмсайды, мемлекеттік органдарға қоғамдағы экстремизм мен терроризмнің көріністеріне қарсы іс-қимылда белсенді көмектеседі. Ассамблея қазіргі әлемде азаматтық бірегейлікті қалыптастырудың және оны ел азаматтарының әрбір жаңа буынында жаңғыртудың маңызды тетіктерінің бірі болып табылады. Бұл егемендікті және ұлттық қауіпсіздік факторын сақтаудың басты шарттарының бірі болып табылады.

Ассамблеяның мақсаттары мен міндеттері, жұмыс құрылымы мен ұйымдастырылуы «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» 2008 жылғы 20 қазандағы № 70-IV Қазақстан Республикасының Заңында айқындалған [1].

Мемлекет басшысы «Халық бірлігі – жаңартылған Қазақстанның негізі» Қазақстан халқы Ассамблеясының XXXI сессиясының жұмысында сөйлеген сөзінде «Біз «Бірлік – алуан түрлілікте» деген басты қағидатымыздан ешқашан бас тартпаймыз. Біз жас ұрпақты нағыз патриоттар етіп тәрбиелеуіміз керек. Бұл ретте саяси және қоғамдық плюрализмнің радикалды нысандарды қабылдауына жол беруге болмайды. Сонымен қатар, азаматтарды кемсітуге, олардың ар-намысы мен қадір-қасиетін қорлауға жол берілмейді» [2].

Қасым-Жомарт Тоқаев Қазақстан халқы Ассамблеясы қызметінің үш негізгі басымдығын анықтады:

1) саяси реформаларды іске асыруда Қазақстан халқы Ассамблеясының ролін күшейту. Қазақстан халқы Ассамблеясының сенаторлары жалпыұлттық интеграция және этномәдени алуан түрлілік негізінде Қазақстанның этникалық топтары мүдделерінің барлық жиынтығын тиімді ұсынатын болады;

2) Қазақстан халқы Ассамблеясының ақпараттық жұмысын күшейту және қоғамдық әлеуетін жандандыру. Еліміздің әрбір азаматы қоғамдық алаңға кіре отырып, ұлттық мүдделер мен қазақстандық патриотизм қағидаттарын басшылыққа алуы қажет;

3) Қазақстан халқы Ассамблеясының құқық қорғау қызметін күшейту. Осы бағытта Ассамблея медиация базасында кәсіби келіссөз жүргізушілердің бірегей институтын құруға кірісті.

Бейбітшілік пен бірлік – онсыз біздің болашағымыз жоқ құндылықтар «Әртүрлі көзқарастар, бірақ біртұтас ұлт» принципі мызғымас. Патриотизмнің жоғары құндылықтарын этникалық артықшылықтың төмен сезімдерімен алмастыруға жол берілмейді, ал достық пен келісімнің орнына өзара жек көру пен дұшпандық тілі енгізіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Об Ассамблее народа Казахстана – ИПС "Әділет" (zan.kz)
2. Президент определил приоритеты деятельности Ассамблеи народа Казахстана – Официальный сайт Президента Республики Казахстан (akorda.kz)

«РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» БАҒДАРЛАМАСЫ: НЕГІЗГІ БАҒЫТТАР, АРНАЙЫ ЖОБАЛАР. «ҰЛТТЫҚ РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» ҰЛТТЫҚ ЖОБАСЫ

2017 жылғы 12 сәуірде ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы жарияланды, оның бағыттары мен ережелері негізінде «Рухани жаңғыру» бағдарламасы әзірленді.

«Рухани жаңғыру» бағдарламасы жаһандандудың барлық заманауи тәуекелдері мен сын-қатерлерін ескере отырып, қазақстандықтардың рухани құндылықтарын жандандыруға бағытталған, Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілеттілігін арттыруға, ұлттық бірегейлікті сақтауға, азаматтардың білімі мен санасының ашықтығын дәріптеуге бағытталған. Бұл қасиеттер қазіргі қазақстандықтың негізгі бағдарларына айналуы тиіс.

Бағдарлама 13 арнайы жобаны іске асыруды көздейді:

1. «Қазақ тілі әліпбиін латын графикасына аудару» арнайы жобасы тілдің дамуына жаңа серпін беріп, оны әлемдік кеңістікке кіріктіруге, азаматтарды тілді меңгеруге ынталандыруға бағытталған.

2021 жылдың қаңтарында латын әліпбиінің жаңа нұсқасы енгізілді. Жетілдірілген әліпбиде қазақ тілінің 28 дыбысын толық қамтитын латын әліпбиінің базалық жүйесінің 31 символы бар. Қазақ тілінің ерекше дыбыстары ә (ä), ө (ö), ү (ü), ұ (ū) и ғ (ğ), ш (ş) халықаралық тәжірибеде жиі қолданылатын умляут (¨), макрон (¯), седиль (ˇ), бревис (˘) диакритикалық белгілерімен белгіленеді.

Латын графикасына толық көшу 2025 жылға жоспарланған, осы уақыттан бастап барлық жазбаша тіл – баспа БАҚ-тағы жарияланымдардан бастап іс қағаздарын жүргізуге дейін – латын тілінде болады. Бұған дейін халық кириллицаны әлі де қолдана алатын өтпелі кезең мен бейімделу қарастырылған;

2. «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жас ұрпаққа білім мен тәжірибе беруге, білім сапасын арттыруға, ұлт пен қазақ тілінің өзіндік санасын дамытуға бағытталған.

Cambridge University Press, Oxford University Press және басқа да ірі халықаралық баспалармен бірлесе отырып, философия, саясаттану, дүниежүзілік тарих, экономика, әдебиет теориясы, халықаралық құқық, ориенталистика, педагогика және басқа да ғылымдар бойынша 100 оқулық қазақ тіліне аударылып, жарық көрді. Әлемдегі ең озық оқу орындарының оқу бағдарламаларына енген ғылыми еңбектер мен академиялық бестселлерлер аударылды. Бұрын олар ондаған түрлі тілдерге аударылып, дамыған елдерде миллиондаған тиражбен таратылған. Бұл жұмысқа жоғары оқу орындарының 300-ден астам жетекші оқытушылары, редакторлары, аудармашылары мен лингвистері қатысты. Әр оқулық 10 мың дана тиражбен басылып, еліміздің 132 жоғары оқу орнына берілді. Олардың электронды нұсқалары «Қазақстанның

ашық университеті» порталында және 100kitap.kz ресми сайтында, бүгінде 88 мыңнан астам пайдаланушы тіркелген www.OpenU порталында еркін қолжетімді.

Әр оқулыққа еліміздің үздік жоғары оқу орындарының профессор-оқытушылар құрамынан бейнекурстар әзірленді. Бейнекурс 25 минуттан бастап 40 минутқа дейінгі 25 дәрістен тұрады. Курстың соңында дәрістердің мәтіндік транскрипті, тест тапсырмалары, рефлексияға арналған тапсырмалар және қосымша әдебиеттер тізімі ұсынылады.

Бұл жоба қазақ жастарының АҚШ, Ұлыбритания, Ресей, Франция және т. б. сияқты алдыңғы қатарлы елдердің шетел әдебиеттеріне қолжетімділігін одан әрі кеңейтті. Алғаш рет қазақ тілінде Эрнст Гомбрихтің «Өнер тарихы», Филипп Котлердің «Маркетинг принциптері», Бертран Расселдің «Батыс философиясының тарихы», Малколм Шоның «Халықаралық құқық» оқулығы, сондай-ақ, қытай, үнді, жапон, араб философияларының антологиялары және т. б. басылып шықты.

3. «Қазақстанның 100 жаңа есімі» арнайы жобасы отандастар үшін үлгі болатын еліміздің түкпір-түкпірінен, түрлі жастағы және ұлттан шыққан Қазақстандықтардың тірі тарихын қамтиды. Бұл 100 және одан да көп жаңа тұлғалар қазіргі Қазақстанның бейнесі болады.

Жоба барысында қатысуға 7,5 мың өтінім қабылданып, жалпыхалықтық онлайн-дауыс беру арқылы 160-тан астам жеңімпаз анықталды. Бұл репродуктивті дәрігер, ол өзінің ерекше емдеу әдісімен көптеген адамдарға балалы болу бақытына ие болуға көмектесті – Алмаз Ибрагимов, ең беделді «Grammy» сыйлығын жеңіп алған музыкант – Иманбек Зейкенов, ерікті студент Дарын Әбілжанов, ғалым, адамдар мен жануарларға арналған вакциналарды әзірлеуші Қайсар Табынов, IT-маман, робототехника мектебінің негізін қалаушы Дамир Нұркежанов, жас химия мұғалімі Ұлан Үсенов, туған ауылында көпір салуға бастамашы болған сызу мұғалімі, Ахат Рақышев, инженер-әзірлеуші Санжар Тайжан, бірінші қазақстандық басшы АҚШ-тағы хоккей клубының жаттықтырушысы Бұлбұл Қартанбай, эколог Екатерина Вибе, сондай-ақ ақын, әлем әдебиеті шығармаларының аудармашысы Серікжан Қажытай және т. б.

Олардың жетістіктері Қазақстанның жетістігін бейнелейді, олар белсенді патриотизмнің үлгісімен барлық қазақстандықтарды ынталандырады.

4. «Қазақстанның рухани киелі жерлері» арнайы жобасы. Қазақстанның қасиетті географиясы» еліміздің символдық қасиетті және мәдени-тарихи негіздеріне негізделген. Бұл жобаның нысандары туристік индустрия үшін тартымды орындарға айналады.

Жоба шеңберінде жалпыұлттық маңызы бар 781 киелі орынның тізімі (оның ішінде 575 жергілікті маңызы бар) қалыптастырылды, Қазақстанның киелі орындарының интерактивті картасы әзірленді және іске қосылды. Қасиетті нысандардың толық визуализациясы qazmaps.kz виртуалды карта платформасында қолжетімді. Бұдан басқа, Қазақстанның киелі нысандарын дәріптеу мақсатында 2ГИС электрондық географиялық картасына 92 объект қосылған.

Киелі нысандар тізімі негізінде 253 туристік бағыт пен қажылық турлары, сондай-ақ Қазақстанның киелі нысандары бойынша 128 археологиялық экспедициялар әзірленді. BBC World News, «Euronews» телеарналарымен бірлесіп Қазақстанның киелі нысандары туралы «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы», «Алтын жауынгер», «Қожа Ахмет Яссауи және Айша бибі кесенелері», «Күлтегін. Жаңа көзқарас» деректі тарихи фильм, «Castlefilm» американдық компаниясымен және актер Марк Дакаскостың қатысуымен «Көшпенділер жері» атты фильм шықты. Барлық фильмдер БҰҰ-ның алты тілінде субтитрмен және дубляжбен шықты, сондай-ақ 700 млн. астам аудиториясы бар «Discovery», «Viasat history», «National Geographic» телеарналарында көрсетілді. 2017 жылы «Би-Би-Си» телеарнасында «Алтын жауынгер» деректі фильмі көрсетілді.

48 тарихи нысан қалпына келтіріліп, ауқымды ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізілді. 2017 жылдан бастап Республикалық маңызы бар 71 тарих және мәдениет ескерткішінде – Қожа Ахмет Яссауи кесенелері, Шоқай Датка, Бекет ата жерасты мешіті, Сисем ата қорымының объектілері, Сарайшық, Ежелгі Тараз, Ежелгі Түркістан, Отырар, Сауран ортағасырлық қалашықтары, Ақыртас сәулет-археологиялық кешені, Абай Құнанбаев мемориалдық кешеніне және басқаларына ғылыми-қалпына келтіру жұмыстары жүргізілді. «Отырар» және «Тамғалы» визит-орталықтарының құрылысы аяқталуда. Бұл шаралар ішкі және сыртқы туризмді дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасауға мүмкіндік берді.

5. «Жаһандық әлемдегі заманауи қазақстандық мәдениет» арнайы жобасы Қазақстанның мәдениетін шетелде танымал ету бойынша жүйелі жұмыс құруға бағытталған. Бұл ретте қазіргі заманғы мәдениетті нысаны бойынша да, мазмұны бойынша да ілгерілетуге ставка жасалады.

«Проза» және «Поэзия» антологиялары дайындалды, олардың әрқайсысында 30-ға жуық автордың шығармалары бар, ал әр томның жалпы көлемі шамамен 600 бетті құрайды. Олар БҰҰ-ның барлық 6 тіліне аударылады және электронды және аудио нұсқаларында қол жетімді болады.

Ұлттық музейдің, Ә.Қастеев атындағы өнер мұражайының шетелдік экспозициялық жобалары, АҚШ, Ұлыбритания, Қытай, Беларусь, Әзірбайжан және басқа да елдердің жетекші алаңдарында «Әлем мұражайлары арқылы Алтын адамның шеруі», «Еуразия көшпенділері», «Азия мен Еуропа қиылысында» көшпелі көрмелері іске асырылуда.

Нью-Йорк қаласында (АҚШ) Бурабай, Қорғалжын, Баянауыл, Шарын шатқалы, Ұлытау, Қарқаралы, Түркістан, Отырар, Шымбұлақ, Медеу, Тамғалытас, Көлсай және т. б. сияқты еліміздің көрікті аймақтары көрсетілген, «PHOTOfestKZ» – әлемдік фотографтардың көзімен гүлденген Қазақстан» фотокөрмесі өтті.

Әдебиет, музыка, опера, балет, театр, кинематограф, цирк, бейнелеу өнері, сәулет, дизайн, көркем фотография. Отандық өнердің барлық осы салаларындағы жетістіктер даусыз және тек Қазақстанда ғана емес, әлемде де танылады.

Қазақстандық опера-балет труппаларының белсенді гастрольдік қызметі жүргізілуде. Astana Opera, Абай атындағы опера және балет театры, Astana Ballet және басқа да ұжымдар Еуропа мен Азия елдерінің аудиториясын ұлттық опералармен таныстырады.

Біздің тарихымызда алғаш рет 2018 жылы қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде «Қазіргі қазақ бейнелеу өнерінің антологиясы» каталогы шығарылды, БҰҰ-ның 6 тілінде «Қазақстандық поэзия және проза антологиясы» аударылып, жарық көрді. 60 автордың ең жақсы туындыларын қамтитын антологиялар, барлығы 120 мың дана, әлемнің 93 еліндегі 5 континенттегі барлық ірі кітапханаларға, университеттерге және ғылыми орталықтарға жеткізілді.

Ағылшын тіліндегі басылымдар 18 ағылшын тілінде сөйлейтін елдерде, араб тілінде – Таяу Шығыс пен Африканың 22 елінде, испан тілінде – Испанияда және Латын Америкасының 20 елінде, қытай тілінде – 1,5 миллиард халқы бар ҚХР-ның барлық аймақтарында, орыс тілінде – 14 елде, француз тілінде-Еуропа мен Африканың 7 елінде таралды.

2019 жылдың қыркүйегінде Астанада Азия жазушыларының бірінші халықаралық форумы өтті, оған 38 елден 80 белгілі әдебиетші қатысты. Шақырылған қатысушылардың арасында Нобель сыйлығының номинанттары бар. Форумға Иран жазушылар қауымдастығының төрағасы Сайид Ходи Киесари, Тәжікстанның халық ақыны, Тәжікстан Республикасы Ұлттық әнұранының сөз авторы Гүлназар Келдиев, үнді жазушысы, ASEAN сыйлығының иегері Малайзиядан Мұхаммед Қажы Саллах, Оңтүстік Азия халықаралық сыйлығының лауреаты Амар Митра, Жапониядан келген құжатшы-жазушы Такаши Хаясаки, Нобель сыйлығының номинанты Мэнд-Оео (Моңғолия) және басқа да танымал жазушылар қатысты;

6. «Туған жер» арнайы жобасы меценаттықты және өлкетану жұмысын дамытуды көздейді, әлеуметтік мәселелерді шешуге, азаматтарды өздерінің «кіші отанын», туған өлкесін дамытуға және көркейтуге тартуға бағытталған. Бүгінгі таңда 13 мыңнан астам меценаттың қатысуымен 6 мыңнан астам мәдениет, білім, спорт нысандары салынды және қайта жаңартылды. 2017 жылдан бастап 5-7 сыныптарда «Қазақстан тарихы», «География», «Қазақ әдебиеті», «Музыка» пәндері негізінде «Өлкетану» біріктірілген курсының 20 сағаттық, оқу бағдарламасы бекітілді. 2019 жылы кіші Отан тарихын зерделеу, өскелең ұрпақтың рухани ұлттық кодын нығайту үшін үлкен тәрбиелік маңызы бар «Өлкетану» хрестоматиясы әзірленіп, оқу процесіне енгізілді;

7. «Ауыл – ел бесігі» арнайы жобасы. Елімізде 6293 ауыл бар, оларда 8 миллионға жуық адам тұрады, яғни халқымыздың 41%. Жоба аясында барлығы 3,5 мыңнан астам ауыл іріктелді, оның 1173 тірек және 2388 спутниктік. Ресми деректерге сүйенсек, 2022 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша ауылдарды жаңғырту 3,5 мың ауылдық елді мекеннен 665 ауылға ғана әсер еткен. Яғни, үш жыл ішінде – тек 18%. Бұл ретте келесі төрт жыл ішінде жобамен 2870 ауыл немесе 82% қамтылуға тиіс.

2019-2021 жылдар кезеңінде 411 ауылда сапалы сумен жабдықтау мәселесі шешілді, 3002 шақырым жол, 874 білім беру объектісі және 267 денсаулық сақтау объектісі жөнделді, 1069 ауылда кең жолақты интернетке қолжетімділік қамтамасыз етілді. Аталған кезеңде қабылданған шаралар ауылдық жерлерде халық санын 6 млн. 621,3 мың адамнан 6 млн. 852,7 мың адамға дейін ұлғайтуға мүмкіндік берді, 15652 жаңа жұмыс орны құрылды, 158 әлеуметтік және инженерлік инфрақұрылымның 1347 объектісі салынды және жөнделді, 12,5 млрд теңге салық төлемдері түрінде бюджетке түсті.

8. «Мұрағат-2025» арнайы жобасы. 2019 жылдан бастап шетелдік мұрағаттарда, мұражайларда, кітапханаларда және ғылыми орталықтарда сақталатын Қазақстан тарихы бойынша дереккөздерді іздеу-зерттеу жұмысы және ғылыми айналымға енгізу жүргізілуде.

Ұлыбритания, Франция, Италия, Ресей, Украина, Польша, Венгрия мұражайлары мен кітапханаларында іздеу-зерттеу жұмыстары үшін археографиялық экспедициялар ұйымдастырылған. Нәтижесінде XV-XX ғасырлардағы Ұлы Дала тарихы бойынша Қазақстандық ғалымдарға бұрын белгісіз болған бірегей шығыс, парсы және түркітілдес жазбаша дереккөздер, қолжазбалар анықталды. 65-тен астам ғылыми еңбектер, кітаптар мен монографиялар жарық көрді. Ұлы Дала тарихы мен мәдениеті бойынша мұрағаттық материалдар мен артефактілер каталогы электронды түрде әзірленуде, бұл алынған материалдарды жүйелеу, каталогтау және цифрландыру жөніндегі жұмыстың нәтижесі болып табылады.

Ұлыбритания, Франция, Италия, Ресей, Украина, Польша, Венгрия мұражайлары мен кітапханаларында іздеу-зерттеу жұмыстары үшін археографиялық экспедициялар ұйымдастырылған. Нәтижесінде XV-XX ғасырлардағы Ұлы Дала тарихы бойынша Қазақстандық ғалымдарға бұрын белгісіз болған бірегей шығыс, парсы және түркітілдес жазбаша дереккөздер, қолжазбалар анықталды. 65-тен астам ғылыми еңбектер, кітаптар мен монографиялар жарық көрді. Ұлы Дала тарихы мен мәдениеті бойынша мұрағаттық материалдар мен артефактілер каталогы электронды түрде әзірленуде, бұл алынған материалдарды жүйелеу, каталогтау және цифрландыру жөніндегі жұмыстың нәтижесі болып табылады.

Татарстан Ұлттық мұрағатынан және орталық мемлекеттік аудиовизуалды құжаттар мұрағатынан қазақ даласындағы Ресей империясының діни саясатына арналған мыңнан астам құнды мұрағат материалдары, мұсылман құқықтану туралы Жәңгір хан Бөкеұлының қолжазба материалдары, Қазан университетінің құрметті мүшесі болып Жәңгір Бөкеұлын сайлау туралы мұрағат материалдары анықталды.

Зерттеу жұмыстарының нәтижесінде Ресейдің Омбы және Астрахан облыстарының архивтерінде 4,5 мыңнан астам құжаттар парағы мен 10 мың фотосуреттен тұратын, аз зерттелген және ғылыми айналымға енбеген жинақ анықталды. Абылай хан, Сұлтанмахмұт сұлтан, Кіші жүз қазақтарының көтерілісі бойынша құжаттар, сондай-ақ Бөкей Орда қазақтарының шаруашылық жағдайы бойынша құжаттар табылды. Сонымен қатар,

М.Шоқайдың өмір тарихы бойынша материалдар, Қазақстан тарихының кеңестік кезеңіндегі саяси бюро отырыстарының хаттамалары және басқа да құжаттар бар.

Санкт-Петербургтегі Ресей мемлекеттік тарихи мұрағатында (РМТМ) XVIII – XX ғасырдың басындағы Қазақстан аумағындағы мемлекеттік басқаруды қозғайтын Ресей империясының жоғары мемлекеттік органдарының құнды құжаттары, қазақтардың әлеуметтік-саяси өмірі мен қазақ даласындағы жағдайды, ғасырлар бойғы тұрмысын, мәдениеті мен халықтық дәстүрлерін сипаттайтын көптеген бірегей айғақтар сақталған. Бұл құжаттардың көбін қазақстандық тарихшылар әлі қолданбаған.

Бұл мұрағатта Қазақстан аумағында болған саяхатшылардың, ғалымдардың, әкімшілердің, барлаушылардың, әскери жетекшілер мен аудармашылардың жазбалары ерекше құнды. Олар көбінесе қазақ өлкесіндегі жағдайды сол кездегі ресми түсіндірулерден өзгеше бағалауды қалдырды. Орталық Азия аймағындағы бірқатар елдердің сыртқы саясатының негіздері қалыптасқан XVIII ғасырдың қайнар көздері ең құнды және аз болып табылады. Қазақ сұлтандарының XVIII-XIX ғасырдың басындағы Қазақстан аумағындағы жағдайды айқын сипаттайтын императорлық әкімшілік өкілдерімен РМТМ сақталған хат-хабарлары Қазақстан тарихын түсіну үшін де маңызды.

Белгілі шығыстанушы Василий Григорьев қоры ерекше қызығушылық тудырады, ол өз еңбектері мен құжаттарында Шығыс тарихын, әсіресе қазақ даласын терең білетіндігін көрсетті. Мысалы, Григорьевтің далада заң күші бар қазақ әдет-ғұрыптарының жинағын басып шығару қажеттілігі туралы жазбасы бар. Сондай-ақ, 1821 жылғы 2 ақпандағы кісі өлтіру, ұрлық және басқа да қылмыстар үшін айыппұлдар туралы Қазақ заңдарының үзінділері.

Григорьевтің 1857 жылы жазылған «Орданың орта бөлігінің басқарушысы Мұхамед Баймұхамедов сұлтанның Орынборға келуі туралы» аз танымал баяндамасы, «екінші жағынан», империялық әкімшіліктің көзқарасы ретінде, біздің тарихымыздың көптеген аспектілерін нақтылауға мүмкіндік береді. Бұған Петровский, Сперанский, Фон-Кауфман және Түркістан Фон-Кауфман қорларынан Қазақстанда сақтау және пайдалану үшін мұрағатшылар анықтаған және әкелген құжаттар да көмектеседі. Бұл қорларда қазақ даласын әкімшілік және әскери-саяси қайта құру, байырғы халықтың жағдайы туралы маңызды ақпарат бар.

Қазақстанға бірегей құжаттардан басқа, XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ жерлерінің бұрын жіктелген және осы уақытқа дейін цифрландырылмаған, сондықтан бұрынғы қазақстандық тарихшылар үшін қолжетімсіз немесе мүлдем қолжетімсіз сирек географиялық карталары әкелінді. Мысалы, мұрағатшылар 1816 жылы құрылған қазақ даласында ашылған кеніштердің картасын, сондай-ақ қазақ жерлерінің басқа да аз белгілі карталарын анықтады.

Ежелгі қолжазбалар қорының, оның ішінде түркілердің Ресей Ұлттық кітапханасынан табылған заттар да қызықты болды. Олардың арасында «Рашиди тарихтары» сияқты танымал шығармалардың тізімдері бар, олар аз

танымал, мүлдем бөлшектелмеген қалың кітаптар. Олар, әрине, цифрланбаған және қазақстандық зерттеушілердің қолына түспеген болуы мүмкін.

Ресей Федерациясының Омбы облысының тарихи мұрағатында XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ-орыс қатынастары, атап айтқанда хан билігі жойылғаннан кейін қазақ даласында жаңа әкімшілік-аймақтық құрылымдардың құрылуы, 822 жылы Сібірдегі әкімшілік реформа, Өскемен мен Бұқтырма бекіністерін қоса алғанда Қазақстан аумағын қамтитын Омбы облысының құрылуы. Бұл мұрағаттар Қазақстан мен Сібір аумағындағы алғашқы қазақстандық шенеуніктердің қызметін, сыртқы және ішкі округтердің құрылуы мен дамуын зерделеуге мүмкіндік береді.

1823 жылдан бастап сыртқы және ішкі округтердің құрамындағы Сібір қырғыз өлкесінің орталығына айналған Омбы облысының ашылуы бойынша құжаттар өте құнды және оның елтаңбасында ақ боз атқа мінген, арқасында қорамсағы, қолында садағы бар қазақ жауынгерінің түрлі-түсті бейнесін бекітті. Қырғыз болыстарының ата-бабалары туралы материалдар, Қарқаралы, Көкшетау және басқа да округтердің қырғыз болыстарының жай-күйін сипаттау, қырғыз даласындағы халық саны, қазақ болыстары, олардың тайпалық құрамы, би, мал саны, Орта жүздің қазақ жерлеріндегі пайдалы қазбалар кен орындары, қырғыз даласындағы оқиғалар туралы толық мәліметтер қызықты болып табылады. Мысалы, өрт, малдың жұқпалы ауруы және оның өлім-жітімі туралы. Қырғыздар арасында тұратын ташкенттіктер мен басқа да «азиялықтарды» сыртқы округтердің болыстарына, атап айтқанда «шала қазақтар» туралы, сондай-ақ қырғыздар арасындағы некелер мен метрикалық кітаптарды енгізу туралы мәліметтер өте танымдық болып табылады.

Барлық анықталған және сатып алынған мұрағат материалдары Қазақстан Республикасының Ұлттық мұрағатына беріледі. Осылайша, «Архив-2025» мемлекеттік бағдарламасы шеңберінде шетелдік архивтерде Қазақстан тарихы бойынша архивтік материалдарды зерделеу, оларды қазақстандық архивтердің, атап айтқанда, ҚР Ұлттық архивінің қорларын толықтыру үшін жинау және жүйелеу ғылыми айналымға аз зерттелген архивтік дереккөздерді енгізу қажеттілігінен туындады.

9. «Ұлы даланың ұлы есімдері» арнайы жобасы 2019 жылдан бастап іске асырылуда және жетістіктері Қазақстан халқының мақтанышын құрайтын атақты тарихи қайраткерлердің мұрасын зерделеуге және дәріптеуге бағытталған. БҒМ ғылыми зерттеулерінің негізінде қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі ғылыми әдебиеттерге сілтеме жасай отырып, өмірбаяндық мақалалар түріндегі қысқаша сипаттамасы бар 100-ден астам тарихи тұлғалардың тізімі жасалды және интернет-порталда орналастырылды (<http://names-steppe.witharts.kz/>). Жоба аясында оқу-білім беру парко-энциклопедиясын құру тұжырымдамасы және интерактивті нұсқасы әзірленді.

Ұлттық бірегейлікті нығайту мәселелерінде елдің тарихи мұрасы мен мәдени әлеуетін тиімді пайдалануға үлкен рөл беріледі. Әлемдік өркениеттің дамуындағы әлемдік қоғамдастық ежелгі қазақ даласының ұлы ұлдары – Абай,

Жамбыл Жабаев, Ахмет Байтұрсынов, Шәкәрім Құдайбердиев, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Сұлтанмахмұт Торайғыров және басқа да көрнекті дала мәдениетінің қайраткерлерінің ролін мойындады.

Қазақстан Тәуелсіздігінің 30 жылдығы жылы мемлекет деңгейінде Ыбырай Алтынсариннің 180 жылдығын, Жамбыл Жабаевтың 175 жылдығын, Әлихан Бөкейхановтың 155 жылдығын, Қажымұқан Мұңайтпасов пен Кете Жүсіп Ешниязұлының 150 жылдығын, Ыбырай Жақаевтың 130 жылдығын, Жалаңтөс бахадүрдың 445 жылдығын және Сартай батырдың 310 жылдығын атап өтті. Біздің тарихымыздың ұлы тұлғаларына – алашордашылар Ахмет Байтұрсыновқа, Әлихан Бөкейхановқа және Міржақып Дулатовқа, композитор, күйші Дина Нұрпейісоваға, академик, геолог ғалым Қаныш Сәтпаевқа, Кеңес Одағының екі мәрте Батыры, ұшқыш, 1945 жылы Қызыл Алаңдағы Жеңіс шеруіне қатысушы Талғат Бегелдиновке, мемлекет және қоғам қайраткері Жұмабек Тәшеновке монументалды ескерткіштер орнатылды.

10. «Түркі әлемінің генезисі» арнайы жобасы 2019 жылдан бастап жүзеге асырылуда. Қазақстан, түркілердің ата-бабасы – қасиетті «Қара шаңырақ». Осы жерден біздің даламыздан түркі тайпалары мен ұлыстары әлемнің түкпір-түкпіріне кетіп, басқа елдер мен аймақтардағы тарихи үдерістерге елеулі үлес қосты. Қазақ жері материалдық мәдениеттің көптеген заттарының шығу орнына айналды. Қазіргі қоғам өмірін онсыз елестету мүмкін емес нәрселердің көпшілігі бір кездері біздің ауданда ойлап табылған. Ұлы дала әлемге жылқы шаруашылығы мен ат спорты мәдениетін сыйлағанын бәрі біледі.

Қазақстанның ежелгі астанасы Түркістан Ұлы Жібек жолының дәл ортасында орналасқан, ғасырлар бойы Қазақ хандығының саяси және рухани өмірінің жүрегі болған, халқымыздың рухани орталығы ғана емес, бүкіл түркі әлемі үшін киелі орын болып табылады.

2022 жылдың қараша айында Түркістанда Ахмет Байтұрсынұлының 150 жылдық мерейтойына орай Халықаралық түркітанушылар конгресі өтті, онда Ахмет Байтұрсынұлының 4 тілде (қазақ, орыс, ағылшын, түрік тілдерінде) басылған 12 томдық толық еңбектер жинағы, профессор Қ. Сартқожаұлының 3 томдық «Орхон ескерткіштерінің толық атласы», Ә.Әбсадықовтың «Серт», «Ұстаз жолы» кітаптары таныстырылды. Бүгінгі таңда Ахмет Байтұрсынұлының есімі Қостанай қаласының әуежайына, ауылына, 37 мектеп пен мұражайға берілді.

11. «Ұлы Даланың ежелгі өнер және технологиялар мұражайы» арнайы жобасы. Дала аумағында өмір сүрген мәдениеттің әрқайсысы осы аумақта өмір сүрген халықтардың жалпы даму барысына, олардың кең мағынасында өз технологияларын қосты. Бұл көшпелі өмір салтын ұйымдастыру технологиясы болсын немесе Ұлы Жібек жолының сауда жолдарының қиылысында қалалар салу болсын. Бұл қорғаныс өнерінің технологиялары мен дипломатиялық өнер туралы да болуы мүмкін. Киіз үй мен киіз, күрделі садақ пен зергерлік бұйымдар, қымыз бен құрт, музыкалық

аспаптар мен халықтық дәстүрлер – бұл аумақтың ерекшелігін көрсететін технологиялық мозаиканың құрамдас бөліктері.

Қазақстанның қазіргі даму кезеңінде ақпаратты ауызша ауызша жеткізудің дәстүрлі әдістері бұдан былай қоғамның ақпаратқа деген сұранысын көтере алмайды. Кітап оқу дәстүрлері біртіндеп өткенге, әсіресе ғылыми сипатқа немесе ғылыми-танымал бағытқа ауысады. Тіпті теледидар медиа арналар арасындағы позициясын біртіндеп жоғалтады. Бұл жағдайда мұражайлар мұраны сақтауға қамқорлық жасауға арналған негізгі әлеуметтік-мәдени институттардың бірі болып табылады. Бұл қазіргі заманғы мәдениет пен тарихи мұра арасындағы «делдал» бола алатын ерекше механизмге айналатын елдің жалпы мәдени кеңістігіндегі мұражайлар.

Ұлы Даланың ежелгі өнер және технологиялар мұражайын құру арқылы қазақ халқының мәдени мұрасын сақтау және дамыту үшін 2019 жылдан бастап «Ұлы Даланың ежелгі өнер және технологиялар мұражайы» жобасы іске асырылуда.

Интернет-технологиялардың маңыздылығының өсуін назарға ала отырып, қазақстандық мұражайларды виртуалды форматқа көшіру орынды болып табылады. Атап айтқанда, бұл тәсіл жекелеген аумақтар үшін ғана емес, барлық қазақстандықтар үшін де маңызы бар техникалар мен технологияларды көрсететін мұражайларға қатысты сұранысқа ие. Сапалы орындалған виртуалдандыру қазақстандық мұражайларға екінші тыныс беріп қана қоймай, Қазақстанға туристерді тартуға да ықпал етеді.

Сонымен қатар, мұражайларға интерактивтілік беру, атап айтқанда, қазба жұмыстарына қатысу, киіз кілем жасау немесе өз қолыңызбен жануарлар стиліндегі зергерлік бұйымдар жасау мүмкіндігі мұражайлардың тартымдылығының артуына ықпал етеді. Әсіресе кішкентай немесе жас қазақстандықтар арасында.

Мұражайларды виртуалдандырумен қатар, қазіргі заманның шұғыл талабы – мұражайлардың жалпы инфрақұрылымын қолдайтын цифрлық технологияларды дамыту. Робот-гидтер, толықтырылған шындық технологиялары және тағы басқалар – мұның бәрі қазақстандық мұражайларды қызықты етіп қана қоймай, сонымен қатар келу туризмін дамытуға ықпал етеді.

2020 жылы Қазақстан Ұлттық музейінде «Ұлы даланың көне өнері мен технологиялары мұражайы» залы ашылды, онда Алтын жауынгердің бірегей композициясы, скиф-сақ дәуірінің зергерлік бұйымдары, қару-жарақтары мен тұрмыстық бұйымдары, маңызды осы кезең тарихындағы көптеген даулы мәселелердің шешімін нұрландырған ерте темір дәуірінің жәдігерлері, Есік алтын адамын қайта жаңғырту, Тақсай, Талды, Есік, Берел, Қарақоба, Бесоба қорғандарынан алынған жәдігерлер, алтыннан, күмістен, қоладан және темірден «жануарлар үлгісінде» жасалған, Шығыс Қазақстан облысы Тарбағатай ауданы Елек-Сазы қорымынан 2019-2020 жж белгілі қазақстандық археологтар З. Самашев пен А. Төлеубаев тапқан археологиялық олжалар, біздің заманымыздың 4-5 ғасырларына жатады.

12. «Дала фольклоры мен музыкасының мың жылдығы» арнайы жобасы 2019 жылдан бері жүзеге асырылуда. Жобаның негізгі міндеті – өткен мыңжылдықтағы Ұлы дала мұрагерлерінің ауызша халық шығармашылығының үздік үлгілерін жинау, сақтау және дәріптеу. Қазақ фольклорындағы ертегілер мен аңыздардың тереңдігі мен сұлулығымен салыстыруға болатын нәрсе аз. Оларды қазақтардың этногенезіне қатысқан ежелгі тайпалар мен халықтар құрды, олар өз кезегінде ата-бабалардың бай мәдени дәстүрлерін көбейтті. Қазақ халқы да әнге бай. Қазақ халқының әндерінде оның бүкіл ғасырлық тарихы, ойлары, сезімдері, үміттері мен армандары, қайғысы мен қуанышы көрініс тапты.

2019 жылы дала фольклоры антологиясының алғашқы 5 томы қазақ тілінде, оның ішінде онлайн және аудио форматта жарық көрді. «Ұлы Даланың ежелгі мотивтерінің» 2 томы жасалды, домбыра, қобыз, сыбызғы, сазсырнай, шанқобыз аспаптарына арналған халық және кәсіби күйші-композиторлардың шығармалары бекітілді.

«Ұлы Даланың ежелгі мотивтері» антологиясына қазақ халқының бірегей аспаптары – қобыз, домбыра, сыбызғы және сазсырнай іріктеліп алынды, сондай-ақ «Ақсақ құлан», «Ел айрылған», «Нар идірген», «Жорға аю», «Ертіс толқыны» және т. б. таңдаулы халық күйлерінің ноталық жазбасы, ғылыми - танымдық анықтамалар жасалды. Ежелгі аспаптар (қобыз, үш ішекті домбыра, сыбызғы, сазсырнай, жетіген) бойынша іріктелген халық күйлерінің ғылыми-танымдық мәтіні орыс және ағылшын тілдеріне аударылған.

Қараханидтер мен Алтын Орда билігі кезінде жазылған түркі әдебиеті жәдігерлерінің қолжазбаларынан кітаптардың томдары шығарылатын болады. Бұл – Әл-Фарабидің, Махмұд Қашғаридің «Диуани лұғат әт-түрк», Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік, Ахмет Жүйнекидің «Ғибәтул-хәқайк», Ахмет Ясауидің «Диуани хикмет», Сүлейман Бақырғанидің «Ақырзаман кітабы», Исламның «Муғинул-мурид» шығармалары; Насуриддин Бурхануддин Рабгузидің «Қиссәсул-әнбия»; Махмұд әл-Кердеридің «Нәһджул-фәрадис»; Хусам Катибтің «Жұмжұма», ежелгі әдеби жәдігерлердің қазақ тіліне аударылған «Китәби муқәддимәи Әбу Ләи Сәмәрқанди» және «Сиражул-қулуб» анонимді шығармалары.

Бүгінгі таңда еліміздің ең бай мұрағат қорларында сақталған аудио, бейне және қолжазба нұсқасындағы материалдар баға жетпес мәдени мұра бола отырып, модернизацияланып, оларды замандастары үшін қолжетімді технологияларда пайдалану мүмкіндігіне ие бола бастады.

Осылайша, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының сирек кездесетін кітаптары мен қолжазбаларынан алынған Музыкалық материалдар «Ұлы Даланың ежелгі мотивтері» антологиясының негізіне айналды. Оларды сақтау және пайдалану үшін болашақта сұрыптау, жүйелеу, дыбыстық корреспонденция, жаңа рейтинг, ең жақсы үлгілерді таңдау бойынша күрделі жұмыстар жүргізілді.

Антологияның бірінші томында мұрағаттық материалдардан музыкалық фольклордың сәулеттік үлгілері іріктеліп алынды, олардың арасында «Бақсы

сарыны» діни наным-сенімдерімен, «Жар-жар», «Сыңсу», «Көріс, «Беташар» үйлену рәсімдерімен, «Жоқтау», «Жұбату», «Дауыс», «Көңіл айту, көрісу» жерлеу рәсімдерімен байланысты.

Сондай-ақ басылымға Қытай мен Моңғолияға экспедициялар барысында қазақ диаспораларынан 2012-2014 жылдары жазылған балалар фольклорының элементтері бар тұрмыстық әндерге қатысты – «Бесік жыры», «Тұсау кесу жыры», «Жұмбақ өлен», кәсіптік бағытта – «Тойгелеу», «Шөрелеу» шығармалары да енгізілген. Бұл ретте сапарларда жиналған шығармалардың ноталық үлгілері алғаш рет аудионұсқаларда оқырмандардың назарына ұсынылғанын атап өткен жөн.

Сонымен қатар, бір кездері музыкалық-этнографиялық басылымдарда жарық көрген А.В. Затаевичтің іргелі жинақтарынан бастап институттың фонотекасында сақталған музыкалық фольклордың ежелгі мысалдары қайта қаралды. Сол томда халық дәстүрлерінде жинақталған және халық арасында кең таралған әндер мен аңыздар ұсынылған.

Дәстүрлі қазақ өнері аясындағы авторлық шығармашылық ХІХ ғасырда ерекше дамыды. Осы кезеңде сал-сері мен ақын-әншілердің жасампаз қызметі тез танымал бола бастады, олардың авторлығы бекітілді. Қазіргі заман тұрғысынан сол кездегі көрнекті адамдардың – Біржан-сал, Ақан-сері, Абай, Шәкәрім, Жаяу Мұса, Мұхит, Балуан Шолақ, Әсет, Мәди, Естай, Жамбыл, Қалқы, Иса шығармашылығы ежелгі ұлттық дәстүрлермен байытылған, олардың дәуірінің жаңалығымен байытылған. Институт қорында ән өнерінің классикасына айналған Кенен Әзірбаев, Гарифолла Құрманғалиев, Қосымжан Бабақов, Қуаныш Лекеров, Құрманбек Жандарбеков, Жүсіпбек Елебеков, Манарбек Ержанов, К. Олмесекөв және т. б. дауыстарының жазбалары сақталған. Бұл құнды мұра қайта зерттелді және өңделді, ғылыми жүйеленді және бірінші томның маңызды бөлігін құрады.

Қазақстандық музыкатануда бұл жобаның теориялық және практикалық маңызы ерекше. Бірінші кезекте, жаһандану жағдайында басылым зияткерлік өнім ретінде бәсекеге қабілеттілікті, ұлттық өнеріміздің әлемдік деңгейдегі мәртебесін арттыруға ықпал етуі, Қазақстан халқы өкілдерінің ғана емес, сонымен қатар халықаралық ауқымда да қызығушылығын оятуы тиіс.

Кітаптағы ғылыми түсініктер мен түсіндірмелер қазақ, ағылшын және орыс тілдерінде беріледі. Антология аудиожазбалармен бірге жүреді, онда барлық шығармалар түпнұсқада, тиісті халықтық музыкалық аспаптарда, ұлттық дәстүрлі орындаушылардың стилінде жазылған. Сонымен қатар, мұқабада көрсетілген QR-кодты қолдана отырып, оларды танымал порталдар мен сайттардан сандық форматта жүктеу ыңғайлы. Бұл әлемнің кез келген бұрышында ежелгі қазақ музыкалық өнерімен танысуға қолайлы жағдай жасайды. Осы жинаққа енгізілген барлық шығармалар қолжазба қорының және М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының фонотекасының түпнұсқаларымен салыстырылып, қалпына келтірілді және жүйеленді.

Қазіргі уақытта сирек орындалатын немесе ескі дыбыстық жазбалар өңделеді, тазаланады, сандық форматқа ауыстырылады және жаңа тәсілмен,

түпнұсқа түрінде тыңдаушыларға жіберіледі. Жинаққа көне мұраны жинаушылар, зерттеушілер мен орындаушылар туралы толық ақпарат енгізілген, басылым фотосуреттер мен көркем суреттерді пайдалана отырып, түрлі-түсті безендірілуімен ерекшеленеді.

Бұл бірегей туындылар ұлттық кодты сақтауға, тарихи жадыны жандандыруға ықпал ететін, тарихымыздың даңқты беттерін ашатын, қазақ халқының салт-дәстүрлерімен тереңірек таныстыратын музыкалық мұраның алтын өзегі болып табылады.

13. «Кино және теледидардағы тарих» арнайы жобасы 2019 жылдан бастап мемлекеттік тапсырыс негізінде шығатын және бүкіл әлемге Қазақстанның өркениеттік тарихының үздіксіздігін көрсетуге арналған анимациялық, деректі және көркем фильмдерден тұрады. 2020 жылы «Түркістан – кеше, бүгін, ертең» фильмі мен «Мұғалімнің оралуы» деректі фильмінің өндірісі аяқталды, ол көрермендерге ұлы данышпан Әл-Фарабидің өмірін көрсетеді. Жобаны іске асыру басталғаннан бері ел экрандарына «Қажымұқан», «Мұқағали Мақатаев», «Ақтастағы Ахико», «Ақын», «Дос Мұқасан», «1941 жылдың жазы», «Ақ боз үй» көркем фильмдері, «Қыз-Жібек: махаббат пен табысқа арналған рецепт» деректі фильмі шықты, «Абайдың қара сөзі» қысқа метражды фильмдер топтамасы, «Алтын адам» және «Ботай арғымақ жері» анимациялық фильмдері біздің тарихымызды дәріптейді.

«Ұлттық рухани жаңғыру» ұлттық жобасы

2021-2025 жылдарға есептелген және Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 12 қазандағы №724 қаулысымен бекітілген «Ұлттық рухани жаңғыру» ұлттық жобасы (Ұлттық жоба) «Рухани жаңғыру» құндылықтарын ілгерілетудің одан арғы кезеңі болып табылады.

Ұлттық жоба – бұл Ұлттық кодты сақтауға, мәдени бірлікті жаңғыртуға, ұлттық құндылықтар мен дәстүрлерді насихаттау арқылы қоғамдық мәдениетті арттыруға бағытталған, нақты міндеттерден, көрсеткіштерден және оларға қол жеткізу жөніндегі іс-шаралардан тұратын стратегиялық құжат. Ұлттық жоба қазақстандық бірегейлік пен зияткерлік әлеуетті дамыту, жастарды әлеуметтендіру және жұмысқа орналастыру, жастарды қоғамдық пайдалы қызметке тарту және басқа да бағыттарды қамтиды.

Бірінші бағыт – «Рухани жаңғыру» құндылықтарын ілгерілету

Бұл бағыт елдің зияткерлік әлеуетін және мемлекеттік тіл мәртебесін арттыруды көздейді. Мемлекеттік тіл мәртебесін дамыту үшін мемлекеттік тілді оқытуға арналған инновациялық IT-өнімдерді әзірлеу, қазақ тілінде танымал анимациялық және танымдық арналарды дыбыстау, оқу бағдарламалары мен әдістемелерін жаңарту сияқты бірқатар ауқымды іс-шаралар көзделген. Қазақ тілінің ұлттық корпусын құру, латын әліпбиін енгізуді жалғастыру және қазақ тілін дамытуға мүдделі барлық адамдарды оқу әдебиеттерімен қамтамасыз ету жоспарлануда.

Екінші бағыт – «Ел рухы»

Бұл бағыт мәдениет саласындағы қызметтердің қолжетімділігін арттыруды, оның ішінде отандық өнімді шетелде ілгерілетуді қамтиды.

Концерттер, спектакльдер мен түрлі көрмелер Қазақстанның ірі қалаларында ғана емес, елдің шалғай аудандарында да өтеді. 250 жаңа мәдениет нысандарын салу және 1200 жұмыс істеп тұрған нысандарды күрделі жөндеу көзделген. 2025 жылға қарай 40 анимациялық фильм шығару жоспарлануда, ал кинопрокаттағы отандық фильмдердің үлесі кемінде 25% құрайды.

Халықтың ұлттық мәдениеттің барлық жетістіктеріне еркін режимде онлайн қолжетімділігі үшін «e-culture.kz» бірыңғай электронды платформасы құрылады. Әлемнің кез келген жерінен, үйден шықпай-ақ, отандық мұражайлар мен театрларға, кітапханаларға және басқа да мәдени көрікті жерлерге баруға болады.

Үшінші бағыт – «Тәуелсіздік ұрпақтары»

Ұлттық жобаның бұл бағыты жастарға арналған. 2025 жылға дейін жастарды сапалы және қолжетімді біліммен, жұмыспен және тұрғын үймен қамтамасыз ету жоспарлануда. Сонымен қатар, жастардың жан-жақты дамуы, олардың рухани жетілуі, гуманитарлық және отбасылық құндылықтарын сақтау үшін құқықтық жағдайлар жасау көзделген. Сондай-ақ, жастарды қоғамдық пайдалы қызметке тарту жоспарлануда. Жастарды қолдау шараларының нәтижесінде 800 мың жас тұрғын үй жинақтау жүйесімен, бір миллион адам әлеуметтік қызметтермен қамтылады. Жастарға арналған барлық бағдарламалар бойынша қарыздар үлесі 25% дейін ұлғайтылады, 1,5 миллион жас спорт және экология саласындағы жобалармен қамтылатын болады.

«Ұлттық рухани жаңғыру» жобасын жүзеге асыруға «Жас Ұлан» бірыңғай балалар-жасөспірімдер ұйымы да өз үлесін қосуда. «Balapan» телеарнасымен бірлесіп «Жас Ұлан» анимациялық сериясы құрылады, балалар мен жасөспірімдер арасында қазақ және орыс тілдерінде экологиялық білім мен мәдениетті жақсарту бойынша балаларға арналған «Гринейктер туралы» ертегілер жинағы дайындалады.

«Ұлттық рухани жаңғыру» жобасын ақпарат және қоғамдық даму, мәдениет және спорт, білім, ғылым және жоғары білім министрліктері жүзеге асырады.

*Даниярова А.Е.
Әбілқас Сағынов атындағы
Қарағанды техникалық университеті
«Қазақстан тарихы» кафедрасының
доценті, т.ғ.к.*

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ТҰЛҒАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ТӘРБИЕ МЕН БІЛІМНІҢ РӨЛІ

Жас ұрпақты адамгершілік тұрғыдан қалыптастыру, оны тәуелсіз өмірге дайындау қоғам мен мемлекет ілгерілеуінің қажетті құрамдас бөлігі болып табылады. Ұрпақтар тәжірибесі тәрбиенің адамның әлеуметтік және рухани дамуында үлкен маңызы бар екеніне сендіреді. Жаңа қалыптасқан жағдайда тек мәдениет, оның рухани-адамгершілік құндылықтары ғана жас адамның өмірінде бағдар болып, оның рухани денсаулығын сақтай алады. Тәрбие әр түрлі болуы мүмкін: интеллектуалды, эстетикалық, адамгершілік, еңбек, физикалық және т.б., бірақ жалпы мақсаты бар – адамның біртұтас салауатты рухани әлемін қалыптастыру және дамыту.

Руханият – адамның ішкі дүниесінің тұтастығы мен үйлесімін, өз шеңберінен шығып, сыртқы дүниемен қарым-қатынасын үйлестіре білу қабілетін көрсететін, оның санасы мен өзіндік санасының сапалық сипаттамасы.

Адамның жеке басы объективті және субъективті, табиғи және әлеуметтік, ішкі және сыртқы, тәуелсіз және стихиялы немесе белгілі бір мақсаттарға сәйкес әрекет ететін адамдардың еркі мен санасына тәуелді көптеген факторлардың әсер етуінің нәтижесінде қалыптасады және дамиды. Сонымен қатар, адамның өзі сыртқы әсерді фотографиялық түрде көрсететін пассивті тіршілік иесі ретінде қарастырылмайды. Ол өзінің қалыптасуы мен дамуының субъектісі ретінде әрекет етеді. Адамның туған кезде алған генетикалық ерекшеліктері үлкен әсер етеді. Тұқым қуалайтын қасиеттер жеке тұлғаны қалыптастырудың негізі болып табылады. Қабілеттер немесе физикалық қасиеттер оның сипатына, қоршаған әлемді қабылдау тәсіліне әсер етеді. Биологиялық тұқым қуалаушылық көбінесе жеке тұлғаның даралығын, оның басқа адамдардан айырмашылығын түсіндіреді, өйткені олардың биологиялық тұқым қуалаушылық тұрғысынан екі бірдей жеке тұлға жоқ. Бірегей жеке тәжірибе адамның жеке басын қалыптастырудың маңызды факторларының бірі болып табылады. Адамның адамгершілік қасиеттері қалыптасатын белгілі бір жағдайлар бар. Адамның жеке басы табиғаттың (тұқым қуалаушылықтың), қоршаған ортаның және адамның өзі жасаған нәрсенің негізінде қалыптасады.

Жас адамды қалыптастырудағы тәрбиенің рөліне қазақтың көрнекті ақыны, философы, композиторы, ойшылы, ағартушысы және қазақ жазба

әдебиетінің негізін салушы Абай Құнанбаевтың шығармаларында зор мән беріледі. Оның еңбектерінде адам адамгершілік қасиеттерді туғаннан қабылдамайды, оны тәрбие арқылы қалыптасу барысында алады деп атап көрсетеді.

Адамның дүниетанымы мен рухани жағдайы, ұлы қазақ ойшылының еңбектерінде көрініп тұрғандай, оның айналасы қалыптастырады. **Біріншіден**, бұл ата-аналар, бауырлар, әпкелер, яғни баланың отбасылық, туыстық ортасы. **Екіншіден**, бұл мұғалімдер, тәрбиешілер, тәлімгерлер, яғни баланы тәрбиелеуге кәсіби жауапты ересектер. **Үшіншіден**, бұл құрдастар, достар, жолдастар. Абай еңбектерінде маңызды адамгершілік-этикалық тұжырым жасалады: адамдардың осы санаттарының қайсысы балаларға барынша құрметпен қарайды және жақсы көреді, олардың қайсысына көбірек сенеді, оның әсері ең күшті және маңызды болып шығады [1].

Абай өзінің жоғары этикалық идеалын адамгершілік формуласында білдірді: «Адам бол! – Будь человеком!» деп ең алдымен, жастарға үндеу тастайды. Абайдың «Адам бол!» формуласының этикалық мәні адамның өмірдегі мақсатының рөлін жоғары бағалаудан тұрады. Оның түсінігінде адам ақыл мен адамгершілікті, еңбекқорлық пен білімділікті, достық пен сүйіспеншілікті біріктіруі керек [2].

Абайдың түсіндіруіндегі адамгершілік формуласы: «Адам бол!» («Будь, стань человеком!») оның мынадай өмірлік ұстанымында да жатыр: тұлғаның кемелденуі, ағартушының көзқарасы бойынша, негізгі үш қасиетпен анықталады: ақыл, жүрек және қайрат, ал қоғам мен халықтың тірегі осы қасиеттерді толық меңгерген адамдар болуы керек [1].

Абай өз шығармаларында халқымыздың болашағы туралы өзінің барлық терең ойларын, толғаныстарын, армандарын бейнеледі. Оның туған тіліне деген сүйіспеншілігі Абай ұсынып отырған шынайылыққа, адамгершілікке, туған қоғамға, қазақ мәдениеті мен салт-дәстүріне, адалдыққа негізделген педагогикалық жүйенің бастауы болды.

Ойшыл қазақ халқын бір орында тұрмауға, үнемі дамып, жетілуге, рухани әлемін байытуға белсенді шақырады. «Қара сөздер» шығармасында Абай қазақ халқын ағарту үшін әлемдік мәдениет пен ғылымның маңызы туралы ой қозғайды.

Абай халқымыздың болашағын үздіксіз білім алудан, дала мәдениеті мен өнерін өркендетуден, отбасы мен қоғам игілігі үшін тынымсыз, күнделікті еңбектен көрді. 45-ші сөзінің соңында Абай былай деп жазды: «Бұл ғадалат, махаббат сезім кімде көбірек болса, ол кісі — ғалым, сол — ғақил. Біз жанымыздан ғылым шығара алмаймыз, жаралып, жасалып қойған нәрселерді сезбекпіз, көзбен көріп, ақылмен біліп» [3]. «Сөз кітабы» немесе «Қара сөздер» – айналадағы дүниенің болмысын ғана емес, адамның ішкі жан дүниесін тануға бағытталған автордың өзіне ғана тән қайталанбас, бірегей әлемі. Ол философиялық ой толғаулар мен діни тәжірибені, көркем сөз бен өнегелі ғибратты, таным тереңдігі мен сезімнің сарқылмастығын, ойшыл даналығы мен пайғамбардың көрегендігін органикалық түрде үйлестірді. Шығармада

қазақтардың көптеген ұрпақтарының рухани әлемі бейнеленген, тарихтың бетбұрыс кезеңінде өзін және ондағы өз орнын түсінуге ұмтылатын қазақ халқының өзіндік санасы мен дүниетанымы бейнеленген [4].

Абай еңбектерінде білім мен білімге деген құштарлық сияқты тақырыпқа көп көңіл бөлінеді. Атап айтқанда, «Әсемпаз болма әрнеге» өлеңінде:

Ақырын жүріп, анық бас,

Еңбегің кетпес далаға.

Ұстаздық қылған жалықпас

Үйретуден балаға [5].

жастарға білім берудің маңыздылығын мүмкіндігінше жақсы жеткізу керек, өйткені болашақ балаларда жатыр, сондықтан қажырлы еңбек, үнемі өзін-өзі жетілдіру, даму өте маңызды.

XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінің негізін қалаушы Абай Құнанбаевтың шығармашылығы реализм мен дәстүршілдікке негізделген. Оның еңбектері қазақ тілінің, ауызша поэзия мен дала музыкасының барлық байлығын қамтыды. Абай шетелдік жетекші жазушылардың шығармашылығын терең зерттеп, Шығыстың мәдени құндылықтарымен танысып, дала мәдениеті мен дәстүрлерін насихаттаған ең ұлы қазақ философы, ақыны және ойшылы болды.

Абайдың әдеби мұрасы зор әрі жемісті. Оған ақынның философиялық тереңдігі мен шеберлік күші бойынша жоғары көркемдік және теңдесі жоқ лирикасы, үш поэмасы – Ескендір (Александр Македонский туралы), «Масғұт» (шығыс тақырыбы бойынша) және аяқталмаған «Әзім әңгімесі», 45 қара сөз («Ғақлия»), «Білер сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» очеркі және хаттары кіреді. Оның өлеңдерінде қазақ жанының барлық қырлары бейнеленген: оның нәзік лирикасы, күмәндері мен үмітсіз ізденістері, ащы сарказм және халықтың жасампаздық әлеуетіне жан-жақты сенімі. Абай – қазақтардың өмірін, әдет-ғұрпы мен мінезін терең, шынайы және айқын бейнелейтін суретші. Ұлы классиктің лирикасына түпнұсқа керемет аудармалар кіреді, олардың арасында А.С. Пушкиннің «Евгений Онегин» өлеңдеріндегі романнан үзінділер, Лермонтовтың 29 өлеңі, Крыловтың 11 мысалы, Байрон, Гете, Мицкевич, Бунин және басқалардың өлеңдері бар [6].

Абайдың шығармашылық қызметі сан қырлы: ол да бүгінде танымал болып қалған жиырмаға жуық әуендер тудырды, кейбір өлеңдеріне оның музыкасы да қосылды.

Абай қазақ халық шығармашылығының нағыз білгірі болды, ол қазақ әндері мен күйлерін жақсы білді, Біржан, Ақан-сері және Жаяу Мұсаның әндерін құрметтеді. Абайдың музыкалық дарыны терең халықтық негізде дамыды. Абайдың әндері, басқа халық композиторларының шығармалары сияқты, бізге музыкалық нотада емес, көптеген әр түрлі әншілердің орындауында келді, олар, сөзсіз, оларға көптеген өзгерістер енгізді.

Абайдың әр әуені өзінің өлеңмен жазылған туындысына сәйкес келді. Ақынның әндері мәтіннің тепе-теңдігімен сипатталады, бұл ән шығармашылығында шынымен жаңа құбылыс болды. Ән адамға өмір бойы серік болатынын айтты. Қуанышты және көңілді әндер адам дүниеге келгенде

айтылады, ал ол қайтыс болған кезде мұңды және қайғылы әндер айтылады. «Музыка – сезімнің, көңіл-күйдің, өмірдің көрінісі. Оны тыңдай білу керек. Оған ой көзімен үңілу керек», – деген ойлар ұлы Абайдың ойына келген [7].

Шығыс Қазақстан облысының осы аттас аудан орталығы Глубокое ауылында 2015 жылдың күзінде ашылған Абай ескерткішіне «Адамзаттың бәрін сүй бауырым...» деген сөздер қашалып жазылған. Осы өсиетпен Абай өзінің рөлін, ұрпақ жадындағы орнын айқындап берді. Ол жердегі миссиясын орындады, әлемге айтар ойын айтты. Қазіргі заманның көрнекті жазушысы Шыңғыс Айтматов: «Абай өз халқының зиялылығының, адамгершілік және рухани мәдениетінің тұлғасы ретінде әлемдік тәртіптің ұлттық жетістігі екені сөзсіз» деп жазды. Ақынның 150 жылдығына арналған мерейтойлық салтанаттарда қазақ және басқа да халықтардың терең ризашылығы мен алғысы, Абайдың талантына таңданысы айқын көрініс тапты. Абай Құнанбаев қазақ халқы үшін – оның тағдыры мен ар-ожданы, ақын және композитор, ойшыл және ағартушы [6].

Ұлы ойшыл: «Адамзатты бауырыңдай сүй, жалпы адамзаттық заңдарға көтерілген адам адамгершілігі жоғары тұлғаға айналады» – деп ұлы ойшыл тынымсыз қайталады. Абай өмір бойы жақсылық пен әділдікке деген адамгершілік ұмтылыс атмосферасында өмір сүрді және оның бүкіл шығармашылығы адамның идеалы мен жетілуін іздеу болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Мамырбекова А.С. Нравственный оптимизм Абая // Мысль. 2007. № 8. – 116 с.
2. Орынбеков М.С. Философские воззрения Абая. Алматы: Ғылым. – 334 с.
3. Абай (Ибрагим) Құнанбаев. Книга Слов (Слова Назидания). Перевод Сейсенбаева Р., Серикбаевой К. // <https://abai.kaznu.kz/rus/?p=110>
4. Абай Құнанбаев. Әсемпаз болма әрнеге // <https://www.zharar.com/kz/olen/1221-kunanbaev.html>
5. Серикказы Корабай. Люби человечество, как брата...// Казахстанская правда <https://www.kazpravda.kz/fresh/view/lubi-chelovechestvo-kak-brata>
6. Информационный портал проекта Рухани жанғыру https://ruh.kz/news/abai_kunanbaev_vklad_v_razvitie_kazahskoi_kulturi/ -

Касимова Сауле Суюндыковна
Әбілқас Сағынов атындағы
Қарағанды техникалық университетінің
доценті, тарих ғылымдарының кандидаты,
saule.saken2010.kasimova@mail.ru

**«АЛАШ» ҚОЗҒАЛЫСЫ – МЕМЛЕКЕТШІЛДІК ЖӘНЕ ОТАНҒА
ҚАЛТҚЫСЫЗ ҚЫЗМЕТ ЕТУ ҮЛГІСІ. А. БАЙТҰРСЫНОВ,
Ә. БӨКЕЙХАНОВ, М. ДУЛАТОВ**

XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басында Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және саяси дамуында болған өзгерістер қазақ халқының рухани өміріне терең әсер етті. Патшалық Ресей Қазақстанда қоныс аудару саясатын белсенді жүргізді, құнарлы қазақ жерлері, жайқалған шалғындар мен жайылымдар басып алынды. 1917 жылға қарай Қазақстанда күштеп басып алынған жерлердің саны 45 миллионға жетті. Саяси, экономикалық экспансия құл етуші мәдениетін мәжбүрлеп енгізумен қатар жүрді. Қазақ халқының мүдделері мен құқықтарын елемей, патшалық оның рухани дамуын тежеді.

Патшалықтың отаршылдық саясатына қарсы күресті XX ғасырдың басында Алаш қозғалысын құрған ұлттық зиялы қауым басқарды. Алаш қозғалысының қатысушылары өздерінің саяси қызметінде ұлттық құндылықтарды қорғауды, өз халқына тәуелсіздік үшін күресте және отаршылдық езгіден азат етуде көмектесуді, әрбір адамның және әрбір халықтың өзінің жеке бостандығына құқығы және бүкіл адамзат мәдениетінің жетістіктері мен жаулап алуларына еркін қол жеткізу сияқты жалпыадамзаттық құндылықтар үшін күресуді басты нәрсе деп санады. Ә. Бөкейханов және т. б. бастаған қазақ зиялылары 1905 ж. қазақ өлкесінде қарқынды қызметті дамытты.

Ахмет Байтұрсынов (1873-1937 жж.) – XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиетін бостандық пен тәуелсіздік үшін күрес идеясымен байытқан ақын. Өзінің жинағын «Маса» деп атай отырып («маса» дегенді білдіреді), ол «ұйықтап жатқан» халықты масалар сияқты тітіркендіріп және тоқтаусыз ызылдап оятуға тырысып, атауға белгілі бір мағына берді.

*Қазағым – елім,
Қайқайып белің.
Сынуға тұр таянып,
Талауда малың,
Қамауда жаның,
Аш көзіңді, оянып.
Қанған жоқ па әлі ұйқың,
Ұйықтайтын бар не сиқын!?*

Міржақып Дулатов (1885-1935) – А.Байтұрсынұлының халық азаттығы үшін күрес жылдарында онымен бірге болған серігі.

Оның «Оян, қазақ!» («Проснись, казах!») шыққан кезінен бастап отаршылдыққа қарсы кітап ретінде қабылданды, оның таралымы жойылды, ал автор қуғын-сүргінге ұшырады және бірнеше рет түрмеге жабылды.

*Көзіңді аш, оян қазақ, көтер басты,
Өткізбей қараңғыда бекер жасты.
Жер кетті, дін нашарлап, хал арам боп,
Қарағым, енді жату жарамас-ты.*

Жатқан қазағым, қандай үлес күтіп тұрсың? – деп қазақ халқының мәселесін осылай ашып, өткір көтеріп, жерлестердің назарын халық алдындағы жауапкершілікке аударып, баршаны оқуға, еңбекке шақырады.

Алаш зиялыларының қызметінде құқықтық мәселелер маңызды орын алды. Олар патша үкіметіне қазақ халқының әлеуметтік қажеттіліктері туралы ақпаратты жеткізуге, оның құқықтық мүдделерін қорғауға тырысты, патша үкіметінің қазақ халқының өмірлік жағдайларына сәйкес келмейтін заңнамалық нормаларын әділ сынға алды. 1905 жылы 25 шілдеде қабылданған «Қарқаралы петициясында» Қоянды жәрменкесінде патшаның атына жер мәселесі, Қазақстанда ерекше мұсылман діни басқармасын ұйымдастыру, мектептер ашу, мешіт салу туралы талаптар қойылды.

Қазақ конституциялық-демократиялық партиясының және Алаш жалпыұлттық қозғалыстардың жетекшісі Ә. Бөкейхановтың, түркітанушы-ғалым А. Байтұрсыновтың, ақын М. Дулатовтың басшылығымен 1913-1918 жылдары «Қазақ» газеті жарық көрді. «Қазақ» газеті ХХ ғасырдың басындағы азаттық қозғалысының стратегиясын анықтады. Газет қызметінің лейтмотиві халықты шоғырландыру, оның ежелгі мәдениетін және демократиялық Ресей құрамындағы Қазақ ұлттық мемлекеттілігін жандандыру мәселелері болды.

1917 жылы ақпанда Ресейде патша үкіметін құлатқан буржуазиялық-демократиялық революция жеңіске жетті. Қазақ халқы мен ұлттық зиялы қауым патша үкіметінің құлатылуын құптап, Уақытша үкіметке барынша қолдау көрсетті. Қазақстанның барлық облыстарында Алаш зиялылары ұйымдастырған облыстық қазақ съездері өтті. Бұл съездер қазақ қоғамының кең топтарының ұлттық азаттық үшін күрестегі, жер мәселесін шешудегі стратегиялық міндеттерін айқындауға ұмтылып қана қоймай, осы мақсаттарға жетудің тактикалық жолдарын әзірлеуге тырысты. Бүкілқазақ съезін шақыру, ұлт өмірімен байланысты өзекті саяси мәселелерді талқылау және тиісінше партия құруды бастау қажеттілігі үшін алғышарттар қалыптасты.

1917 жылы 21-26 шілдеде Орынборда тұңғыш Бүкілқазақ съезі өтті. Съезд «Алаш» алғашқы қазақ саяси партиясын құру туралы шешім қабылдады. Партия төрағасы болып Ә.Бөкейханов сайланды. Сондай-ақ, «Алаш» партиясына ғылыми және шығармашылық зиялы қауымның көрнекті өкілдері А.Байтұрсынов, М. Дулатов, А. Ермеков, Ж. Ақбаев, Ш. Құдайбердіұлы және т. б. кірді. «Алаш» партиясының жетекшілері мен мүшелері «қазақ халқын

отаршылдықтан босату» бағдарламасының төңірегінде бірігіп, түпкі мақсаты қазақ мемлекеттілігіне қол жеткізу болды.

1917 жылы 5-13 желтоқсанда Орынборда екінші жалпықазақ съезі өтті. Онда Петроградтағы (Ресей) Қазан қарулы көтерілісінен кейін қалыптасқан елдегі қоғамдық-саяси жағдай талқыланды. Съезде Бөкей Ордасы, Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарының, сондай-ақ қазақтар қоныстанған Каспий маңы облысы мен Алтай губерниясы аудандарының құрамында Қазақ (Алаш) автономиясын құру туралы шешім қабылданды. Алаш-орданың уақытша Халық кеңесі атынан үкімет құрылды. Алаш-Орда Қазақ автономиясының үкіметі 25 адамнан тұрды. Съезде Үкіметтің 15 мүшесі сайланды, Қазақстанда тұратын орыс және басқа халықтардың өкілдері үшін 10 орын қалдырылды. Қазақ (Алаш) автономиясы үкіметінің төрағасы лауазымына Ә. Бөкейханов, Б. Құлманов, А. Тұрлыбаевтың кандидатуралары ұсынылды. Жасырын дауыс беру нәтижесінде көпшілік дауысқа ие болған Ә. Бөкейханов Алаш-Орда үкіметінің төрағасы болып сайланды. Съезд Алаш-Орда үкіметіне «Қазақ халқының барлық атқарушы билігін дереу өз қолына алуды» тапсырды.

Қазан қарулы көтерілісі нәтижесінде билікке келген большевиктер Алаш автономиясын, оның үкіметі Алаш-Орданы мойындамады. Алаш-Орда көсемдері Ұлттық мемлекеттілікті құру кезінде ұлттық бірлік қағидатын оның негізі ретінде таңдады, ал Кеңес өкіметі ұлттық-мемлекеттік құрылыстың негізіне таптық қағиданы, яғни халықтың бір бөлігінің екінші бөлігіне қарсы тұру қағидатын ұсынды, бұл сайып келгенде Азаматтық соғысқа әкелді. Азаматтық соғыс жылдарында алашордашылар ақ гвардияшылармен бірге Кеңес өкіметіне қарсы соғысқан.

Саяси аренадан шыққаннан кейін Алаш қозғалысының қайраткерлері 1920 жылдары Қазақстанның мәдениетін, ғылымын және халық шаруашылығын дамытуға елеулі үлес қосты. Кеңес өкіметі бірнеше рет рақымшылық жариялағанымен, 1920 және 1930-жылдардың аяғында большевиктердің «ұлтшылдар» мен «халық жаулары» атанғандарға қарсы күресі барысында қозғалыстың белсенді қатысушылары қуғын-сүргінге ұшырады.

Алаш қайраткерлерінің арманы орындалды, Қазақстан Тәуелсіз мемлекет болды. Бұл қымбат мұраны құрметтеу, сақтау және қорғау – әрқайсымыздың міндетіміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Тома 3-4. Алматы: «Атамұра» 2002. 2010.
2. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда – Алматы: «Ататек», 1995. – 256 б.
3. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Бірінші том. Өңделіп, толықтырылған екінші басылымы. – Алматы: «Мектеп», 2008. – 480 б.
4. Ұлттың ұлы ұстазы. Қоғам қайраткері, ғалым, ағартушы А. Байтұрсыновқа арналады / Құраст. В. Күзембаева. – Алматы, 2001. – 262 б.

*Амерханова Жазидә Болатовна
Әбілқас Сағынов атындағы
Қарағанды техникалық университеті
Қазақстан тарихы кафедрасының
аға оқытушысы, т. г. к.*

ҚАЗАҚСТАННЫҢ КИЕЛІ ЖЕРЛЕРІНІҢ ГЕОГРАФИЯСЫ

Қазақстан екі маңызды жаңару процесімен – саяси және экономикалық жаңғырумен байланысты жаңа тарихи кезеңге аяқ басты. Саяси және экономикалық жаңғыртудың мақсаты – әлемнің дамыған отыз елінің қатарына кіру. Күшті де жауапкершілігі мол біртұтас ел болу үшін қоғамдық сананы өзгерту қажет. Жаңғырудың ұлттық-мәдени тамырына сүйене отырып, болашаққа қадам бас.

Қазақстандық қоғамның басым міндеттерінің бірі – «Қазақстанның рухани храмдары» немесе «Қазақстанның қасиетті географиясы» жобасын іске асыру. Бұл тарих пен ұлттық дәстүрлер, қасиетті география міндетті түрде ескерілуі керек дегенді білдіреді.

Қазақстанның қасиетті географиясының ежелгі тарихы бар – қасиетті орындар, жартастағы суреттер, қорымдар, қорғандар, қалалар мен елді мекендер, ғибадат орындары. Тарихи-мәдени мұраның басты көлемін Қазақстанның барлық аумағында орналасқан археологиялық ескерткіштер құрайды. Олар ежелгі дәуірден, тас дәуірінен кейінгі орта ғасырларға дейінгі үлкен хронологиялық кезеңді қамтиды.

Қазақстанның археологиялық ескерткіштері елеулі ғылыми зерттеулерді, консервациялау және қалпына келтіру жұмыстарын талап етеді. Қазақстанның киелі орындарының алдын ала тізіміне 185 жалпыұлттық мұра объектілері және 2019 жылға арналған 463 өңірлік объектілер кіреді, «Қасиетті Қазақстан» энциклопедиясының 3 томы жарық көрді. Жобаны іске асырумен, атап айтқанда, Мәдениет және спорт министрлігі жанынан құрылған «Қасиетті Қазақстан» ғылыми-зерттеу орталығы айналысады. Тізілімге іріктелетін объектілерді осы орталықта құрылған 25 ғалымнан және 15 қоғам қайраткерінен тұратын сараптамалық кеңес қарайды.

Үлкен-Жезді, Қараүңгір, Белқарай – тас дәуірі археологиясының ерекше маңызды ескерткіштері. Ботай, Қожай, Құмкешу - жылқыны қолға үйреткен ескерткіштер.

Атасу, Мыржық, Талдысай – Жезқазған-Ұлытау өңіріндегі орталық Қазақстан аумағындағы ежелгі әлемнің ірі металлургиялық орталықтарының бірінің бірегей ескерткіштері.

Ерте көшпенділер дәуірінің қызықты жерлеу-еске алу және салттық нысандары бар: Талды-2, Шілікті, Есік, Берел, Тақсай және басқалар. Отырар, Сидак, Жуантөбе, Испиджаб, Сауран – ортағасырлық ең маңызды қалалар-

сәулет және құрылыс шеберлігінің көрнекті үлгілері бар сауда және қолөнер орталықтары.

«Қасиетті Қазақстан» нысандарының ішінде мыналарды атап өтуге болады:

– Астана қаласындағы Қараөткел мұсылман зиратын қоршау, онда Кенесары ханның бір топ серіктері жерленген, Смағұл Сәдуақасовтың жерленген жері;

– Батыс Қазақстан облысында Боралдай, Алматы қаласында, Таңбалы (Тамғалы) тас, Бөкей Ордасы тарихи - археологиялық кешендерінің аумағында ашық аспан астында мұражай құру; Шығыс Қазақстан облысында Берел; Шымкент қаласында Шымкент қалашығы;

– Алматы облысы Жаңалық ауылында саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған ескерткішті қалпына келтіру;

– Алматы облысындағы ежелгі Қойлық қалашықтарының сақталуын қамтамасыз ету; Атырау облысындағы Сарайшық; Жамбыл облысындағы Тараз, Түркістан облысындағы Сайрам (Исфиджаб).

Республикалық маңызы бар ескерткіштер – Ақтөбе облысындағы Абат-Байтақ кесенелері; Маңғыстау облысындағы Оғыланды, Шопан ата, ежелгі Бейнеу, Сисемата қорымы, Түркістан облысындағы Аппақ Ишан; Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Яссауи кесенесінің халықаралық маңызы бар ескерткіші.

Ошанов Нурлан Зетханович
Әбілқас Сағынов атындағы
Қарағанды техникалық университеті
Қазақстан тарихы кафедрасының оқытушысы,
noshanov@mail.ru

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ МЕН МӘДЕНИЕТІНІҢ ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Қазіргі Қазақстанның аумағы ең көне екі мәдениеттің – көшпелі және отырықшы мәдениеттің түйіскен жерінде орналасқан, олар көптеген ғасырлар бойы қатар өмір сүріп, ең жақсы материалдық және рухани жетістіктермен алмасты. Бұл жерде әртүрлі ұлттардың, ежелгі өркениеттердің көптеген мәдени ескерткіштері пайда болды. Қазақстан – керемет ежелгі тарихы мен мәдениеті бар ел. Бүгінгі күнге дейін тарихшылар мен археологтар еліміздің ішінен Қазақстан аумағын мекендеген халықтардың бай рухани және мәдени дамуын куәландыратын баға жетпес тарихи және сәулеттік артефактілерді табуда. Ежелгі дәуірден бастап бұл аймақты көшпелі халықтар қоныстандырды, олар ұтқырлығының арқасында басқа мәдениеттердің дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын оңай қабылдады және өз мәдениетін соншалықты алуан түрлі және бай етіп берді, оларда ондаған басқа ерекше мәдениеттердің араласуы болды. Уақыт өте келе басқа мәдениеттерден алынған бұл дүниелер Қазақстанның тұрмыстық және халықтық өнерінің бірегей объектілеріне айналды.

Ортағасырлық Қазақстанда «Түркі қағанаты» деп аталатын сол кездегі ең үлкен көшпелі түркі империясы құрылды. Осы уақытта түркітілдес халық этникалық және саяси жағынан басым болып келеді. Ерекше өркениеттің айғағы – Білге-қаған ескерткіші – ірі тас кешені, VIII ғасырдағы түркі руникалық хатының ескерткіші. Шығыс Түркі қағанатының билеушісі Білге қағанның құрметіне тұрғызылған (шамамен 685-734). Мәтінде тарихи оқиғалар, қаған мен Бумын, Истеми, Билге-Кутлуга жауынгерлерінің ерліктері қысқаша сипатталған[1]. Көшпелі империя ыдырағаннан кейін көптеген тайпалық одақтар құрылды. XI ғасырдан бастап даладағы үстемдік қыпшақтарға өтеді. Содан бері Итілден (Еділден) Алтайға дейінгі далалық кеңістік парсы және араб тілді әдебиеттерде Дешті Қыпшақ (Қыпшақ даласы) деп аталды, көне түркі тілінің негізінде құрылған қыпшақ тілі бұрынғыдан бетер нығайып, жаулаушылардың тілі болып, әрі қарай таралды. Қыпшақ дәуірі Шығыс Сарыарқада IX-XIII ғғ. басына жататын балбал-мүсіндері бар қыпшақ киелі орындары бейнеленген. Ежелгі түркілердің мүсіндері бар қоршаулары сияқты, бұл ескерткіштер ғалымдардың пікірінше, бабалар бейнесін жаңғыртқан, ғибадат орындары болған.

Моңғол империясының құрылуы орта ғасырлар тарихында үлкен рөл атқарды. Ол Қазақстанның ғана емес, бүкіл әлемнің тарихы мен мәдениетінің

одан әрі дамуына түбегейлі әсер етті. Жошы ханның ұлы Бату көптеген халықтарды жаулап алып, Еділ, Солтүстік Кавказ, Қырым, Ресей, Украина, Шығыс Еуропа және т. б. көптеген халықтарды қамтитын Еуразияның ең ұлы империясына айналған Алтын Орданы құрды. Мемлекеттік тіл қыпшақ тілі болды. «Ұлы Татарияның» негізін қалаушы Батухан мен оның ұрпақтары ұлыс бастауында тұрған Жошыханға мазар тұрғызды. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру аясында қазіргі таңда қалпына келтіру жұмыстары жүргізіліп, қазіргі Қазақстанның басты туристік орталықтарының біріне айналған «Жошыхан» мемориалдық кешені салынды.

XIX ғасырдағы саяси аренада ұлы тұлға – Әмір Темір пайда болады. Әмір Темірдің Алтын Ордаға жасаған жорықтары туралы тарихи ескерткіштер бар. Тимурдың әулеттік жылнамалары «Даңқ кітабында» келтірілген Шариф ад-дин Али Найзиди. Онда «Ұлытауға келгенде Тимур жасыл дала мен биік тауларға қарады. Содан кейін ол өз әскерлерін жинап, үлкен қорым салуға бұйрық берді. Тәжірибелі тас қалаушылар бұл оқиғаны тасқа жазды». Бұл тас Ұлытау тауларындағы Алтыншоқыға орнатылды. Оны алғаш Қ. Сәтбаев тапты. Қазіргі уақытта тас Эрмитажда (Санкт-Петербург) сақталған.

Ежелгі түркі өркениетінің айрықша жетістігі шағын ағаш тақтайшаларға қолданылатын түркі жазуын жасау болды. Елшілер арнайы грамоталармен қамтамасыз етілді. 1889 жылы дат ғалымы В. Томсен алфавиттің кілтін тауып, алғашқы мәтіндердің шифрын ашты. Енисейден басқа Моңғолия, Жетісу, Шығыс Қазақстан, Төменгі Еділ, Подонье, Солтүстік Кавказда түріктердің руникалық хатының ескерткіштері табылды. Олардың ішінде Білге-қаған мен оның ағасы, қолбасшы Күлтегіннің (732-735) құрметіне арналған ескерткіштер, Тоныкөк ескерткіші ең танымал.

«Мәдени мұра» бағдарламасын жүзеге асыру аясында шетелдегі ескерткіштерді қалпына келтіру жұмыстары жүргізілуде. Дамаскідегі Сұлтан Әз-Захир Бейбарыс кесенесін, Каирдегі Сұлтан Бейбарыс мешітін қалпына келтіру, Дамаскідегі Әл-Фараби тарихи-мәдени орталығы мен кесенесін салу сәтті жүзеге асырылды.

Қазақстанның кейбір тарихи ескерткіштерін атап өтейік: Арыстанбаб кесенесі, Домбаул, Алашахан, Бабаджи хатун, Қарахан кесенесі, Қожа Ахмет Ясауи кесенесі. Кейінгі кезеңнің ескерткіші – Бекет ата ерекше жерасты мешіті. Бұл ескерткіштер халықтың ұлттық бірегейлігі үшін ерекше маңызға ие.

Домбаул кесенесі – исламға дейінгі ескерткіштердің бірі, VIII–IX ғасырларға жатады, Алаш хан кесенесі X–XI ғасыр, Ұлытау облысы. Алаш ханның тұлғасы жұмбақ күйінде қалып, аңыздармен көмкерілген. Қазақтар мен оларға жақын түркі халықтарының өкілдігінде бұл олардың ортақ атасы болған. Алтын Орда ыдырағаннан кейінгі кезеңде «Алаш» сөзі далалықтарды біріктіріп, түркілердің күдіреті мен даңқының символына айналған ұранға айналды.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесі ұлы түркі ойшылы және ақыны, Қожа Ахмет Ясауи сопылығының түркі тармағының басшысы жерленген жердің үстіне тұрғызылған, БҰҰБҒЖМҰ дүниежүзілік маңызы бар ескерткіш ретінде

танылған, Шығыстың архитектуралық шешімдерінің энциклопедиясы болып табылады. Ол Түркістандағы «Әзірет-Сұлтан» мұражай-қорығының аумағында орналасқан. Кейінгі тарихта бұл кешен қазақ хандарының резиденциясы болған.

Бекет ата діни қайраткер-сопы, ағартушы және батыр болған, оны әулие ретінде құрметтеген. Бекет ата мешіті – мұсылмандар үшін ерекше әрі бірегей жерасты ғибадатханасы. Ол Маңғыстау облысындағы Үстірт шоқысында орналасқан. Мешіт жартаста кесілген, оған барар жолда 1500 м төмен түсу керек, ол бес дөңгелек камерадан тұрады, олардың бірі михрабная (Меккеге бағытты көрсетеді).

Қазақстанның ортағасырлық мәдениетінің дамуының дәлелі философия, математика, геодезия, сәулет, музыка теориясымен айналысқан, этика саласындағы зерттеулерімен танымал жетпіс тілдің білгірі, философ – энциклопедист Әбу Насыр Мұхаммед әл-Фарабидің ғылыми қызметі болып табылады. Ол көзі тірісінде Аристотельден кейінгі екінші, Шығыс мұғалімі деген атаққа ие болды. Ортағасырлық мәдениеттің ескерткіштеріне «Куманикус кодексі» жатады. Бұл туынды сол кезеңдегі ауызекі сөйлеуді көрсетеді. Латын тіліндегі кіріспеден басталады және үш тілде: латын, парсы, куман тілдерінде үш бағанға жазылған сөздікті қамтиды [2].

Жүсіп Баласағұн жазған «Құтты білік» поэмасы тек этикалық-моралистік трактат емес, автордың пікірінше, идеалды нормаларды, қоғамды, осы қоғамдағы әртүрлі таптағы адамдардың мінез-құлық ережелерін және басқарушылар мен басқарылатындар арасындағы қатынастар ережелерін бейнелейтін терең философиялық-дидактикалық шығарма. Махмұд Қашқари өзінің барлық бақылауларын «Диуани лұғат ат-түрік» - «Түркі тілдерінің сөздігі» атты өмірінің басты еңбегінде жинақтап, ерте орта ғасырлардағы түркі халық өмірінің шынайы энциклопедиясы болып табылады.

Ортағасырлық Қазақстанның тарихы мен мәдениетінің ескерткіштері ерекше және қайталанбас болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Баскаков Н.А. Современные кыпчакские языки / Отв.ред. Д.Н. Насыров. – Нукус: Каракалпакстан, 1987. – 104 с.
2. Конгурат К. Приватизированная история: [Фрагменты из текстов «Кодекс Куманикус» с переводом на русский язык] // Голос Крыма. – 2004. – 20 февраля. – С. 7.
3. Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России: АН СССР. Отделение литературы и языка. Ин-т востоковедения. – 2-е изд., доп. и испр. – Л.: Наука, 1982. – 359 с.
4. Курышжанов А.К. Язык старокыпчакских письменных памятников XIII–XIV вв.: Автореферат дисс. – Алма-Ата, 1973. – 36 с.

Нұғман Бахредден Ғабдылбақыұлы
Әбілқас Сағынов атындағы
Қарағанды техникалық университеті
Қазақстан тарихы кафедрасының доцентінің м.а.,
философия ғылымдарының кандидаты,

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ МӘДЕНИЕТІ, ДӘСТҮРЛЕРІ МЕН ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

«Барлығы мәдениетке байланысты», «Мәдениет дегеніміз не – адам», сәйкесінше «адам дегеніміз – мәдениет» тезисі, әрине, адам мен қоғамның мағынасын түсінудегі белгілі бір принцип болып табылады. Сонымен қатар, мәдениет әрқашан таңбалық және символдық болып табылады. Таңба мен символ мәдени сәйкестендірудің орталық категориялары, оның мәнін түсіну мен түсіндірудің негізгі компоненттері болып табылады. Олардың қоғам өміріндегі рөлі жалпыға бірдей танылған. Шынында да, «рәміздер мен таңбаларға қарсы ештеңе болмайды», – деп Платон тағы да назар аударды: «адамның өзі символ», – ол жойылды, рәміздер әлемінде өмір сүреді, кейде олардың үлкен күшін байқамайды.

«Дәстүрге» жүгінудің өзектілігі ондағы құбылыстар жалпы контексте емес, мәдени сәйкестендірудің маңызды факторы ретінде қызмет еткендіктен артады, оның процестері қоғамды біріктіретіні белгілі. Сонымен бірге, мәдени сәйкестендіру тек дәстүр құбылысымен, мысалы, киім-кешек, дәстүрлі тағамдар немесе ұлттық әндермен ғана емес, сонымен қатар адамның дүниеге көзқарасы арқылы сипатталады.

Қазақтарды мәдени сәйкестендіруді қалыптастыру процестері түркі-көшпелі өркениеттің ғасырлар бойы қалыптасқан мәдени-тарихи дәстүрлерінің дамуымен байланысты. Мәдени сәйкестендіруде ата-баба заңдары мен олардың дәстүрлері шешуші болып саналады. Мінез-құлық стереотипінің негізінде ережелер емес, синкретикалық, бөлінбейтін сипатқа ие кескін, модельдер жатыр. Қазақ өркениетінің тағы бір ерекшелігі – жеке тұлғаның отбасымен тұрақты байланысы. Бұл жағдайда, Г.Г. Дилигенский атап өткендей, «қоғамның топтық құрылымы және ондағы адамның орны оның өмірлік мүмкіндіктерінің шекараларын анықтайды; топтық мәдениеттің нормалары оның мотивтеріне, құндылықтары мен бағдарларына күшті әсер етеді» [1]. Осы құрылымда қалыптасқан дәстүрлер әлеуметтік жүйені басқаруға, жетекшілік етуге көмектесті.

Мәдени бірегейліктің сипаты «Шежіре», ата – бабалар Заңына адалдық – «Ата Заң» сияқты құбылыстар болды. Осы ережелердің принциптерін абсолютті сақтау ғана жеке адам үшін де, тұтастай алғанда бүкіл қоғам үшін де өмірлік белсенділіктің кепілі болды. Мысалы, рулық өзара көмек институтына «аза», «жылу», «ат майы», «сауын», «асар», «ас беру» кіреді [2]. Бұл

институттардың маңыздылығы тұқымның әр мүшесінің өмірі үшін ұжымдық жауапкершілікті қалыптастыру және қоғамды біріктіретін мәдени бірегейлікті нығайту болды. Дәл осы ерекшеліктер қазақтарға мәдени бірегейлік пен аумақтық тұтастықты дамытуға және сақтауға көмектесті.

Жырау, дала білімінің тасымалдаушылары мен сақтаушылары ерекше рөл атқарды. Дала біліміндегі қайраткер бақсы-тасымалдаушы, сыншы-болжаушы және жырау-баяндаушы және кеңесші болып бөлінеді. Бұл плюрализм білім тасымалдаушыларының саралануы мен мамандануына ықпал етеді, тіпті билеуші мен бас діни қызметкерді бір адамда біріктіретін қағанның артында тек өкілдік функциялар қалады», – деп жазады А.Кодар [3]. Жырау-әңгімешілер өз шығармаларында қазақ халқының мәдениетінің ортаңғы өзегі ретінде ортақ құндылықтар туралы ұлы идеяларды білдіріп, халықтың өзіндік сана-сезімін дамытуға және қазақ қоғамының шоғырлануына ықпал етті.

Қазақтардың мәдени-сәйкестендіру бағдарларын қалыптастырудың факторлары тіл, мифтер, дәстүрлер, ал рухани салада тәңіршілдіктің ислам және сопылықпен үйлесуі болды. Қазақтардың ежелгі діни нанымдары исламмен тоғысып, мұсылман қабығындағы синкреттік нанымдарды қалыптастырды.

Кеңістіктік бірегейлікте қазақ «атамекен», яғни «Отан» ұғымдары арқылы уақыт бойынша байланыс арқылы туған жеріне қатысы бар (аумақ ата-бабалары игерген, екінші жағынан тіршілік ету ортасы тіркелген). Қазақтардың өзін-өзі сәйкестендіруінің айрықша ерекшелігі – мәдени-тарихи жадында Жеті-Ата туралы, шығу тегі туралы, яғни алғашқы ата-баба туралы білімнің болуы. Шежіре, сәйкестендіру тұрғысынан, тарих туралы ең сенімді түсінік болды, өйткені оқиғалар хронологиясы ата-бабалардың тарихи тізбегімен бірлікте қарастырылды.

Айта кету керек, дәстүр бір мезгілде объективті болды және рәсімдерде бекітілді, нәтижесінде мәдени сәйкестендірудің нақты жүйесі қалыптасты. Қазақтардың дәстүрлі мәдениетінде адам салт жоралардан салтқа дейін өмір сүреді, яғни оның күнделікті өмірі өзінің әлеуметтік-мәдени болмысының мақсаты мен мағынасын көретін салт жоралар арасындағы алшақтықты толтырады. А. Қодардың ойынша, біз салт-дәстүрдің не екенін ойламайынша, Дала Білімінде көп нәрсені түсінбейміз [3, с.69].

Қазақтың өмірлік циклінде міндетті түрде жораланатын негізгі кезеңдер бар – бұл туу, үйлену және өлім. Сонымен қатар, жоралау оның әр қатысушысы үшін тікелей мәдени сәйкестендіру ретінде әрекет етеді, онда арам және қасиетті өзара байланысты. Мұнда салттық тамақтану маңызды рөл атқарады, өйткені ол бар қатынастарды, жас топтарының мінез-құлқын және гендерлік рөлдерді бекітеді. Жас кластары жүйесінің кезеңдері белгілі бір рәсімдермен рәсімделді. Тамақтанудың келесі жіктелуі анықталды:

1. Нәрестелік кезеңнің маңызды бейнелерімен бірге жүретін тағамдар: шілдехана, бесікке салу, қырқынан шығару, тұсау кесу.

2. Тамақтану, әлеуметтенудің маңызды кезеңдері:

а) қоғамның еркек бөлігі: атқа мінгізу, сүннет той, жора боза;

б) қоғамның әйелдер бөліктері: құрсақ той, бостанғы, кимешек және белшалғыш кигізу [4, 91 бет].

3. Қазақтардың дәстүрлі неке құқығын бейнелейтін үйлену тойлары: «құйрық-бауыр» және «төс» салттық тағамдарының болуы. Үйлену рәсімінің барлық кезеңдерінде тамақ некеге тұрған тараптардың міндеттемелерін бекітетін рәсімдердің бөлігі болды, некеге тұрған тараптар арасындағы байланыстарды бейнелеудің бір әдісі болды.

4. Үшінші, жетінші, қырқыншы және бір жылдан кейін еске алу тағамдары.

Осылайша, салт жоралар қазақтардың өмірінде басты орын алады, оны ұйымдастырудың мақсаты, мәні мен ережелерін анықтайды. Мұндай ұжымның мүшесі үшін өмір салты мен мінез-құлық түрінен таңдау болмады – бәрі «тұңғыш әкелер» деп аталатын ата-бабалардан (Алаш, Майқы би және т.б.) ұрпақтан-ұрпаққа жалғасатын салт жоралар және әдет-ғұрыптармен реттелді, олардың ізі мифологиялық өткенге айналды. Салт жора өзінің прагматизміне байланысты мотивацияны қажет етпейді.

Бұл жағдайдың нәтижесі адамның өз мәдениетінің құрылымын өмірдің тарихи-мәдени ағымында қалай өмір сүргеніне және осы ағымда не алғанына байланысты қаншалықты жеткілікті түрде білдіре алатындығымен анықталады. Бұл жағдайда біз алға қарай жүреміз, бірақ өткенге көз саламыз деген идея өте орынды болып көрінеді. Мәдениет «дәстүрлі тұлғалық» болса ғана қызықты болады, егер бұл мәдениеттегі адам: менің мәдениетім, менің Отаным деп айтуға мүмкіндік беретін позицияны тапқан кезде. Мәдениет – халықтың адамгершілік-философиялық тәжірибесі екенін айта кеткен жөн.

Адамның, өркениеттің және мәдениеттің бірлігі туралы айтатын болсақ, біз кеңістіктік-уақыттық сипаттама тұрғысынан «бүкіл орманды бейнелеу және ондағы жекелеген ағаштарды қарастыру» үшін адам арқылы жеке-жеке анықталатын бірлікті айтамыз. Соңғысы қазақтардың мәдениетінде көрініс тапты: «адам туралы ойлау мүмкін емес, адамға ғана ойлауға болады». «Адам сияқты ойлау және адам сияқты әрекет ету» – бұл мәдени сәйкестендірудің бастауларын талдаудың бастапқы нүктесі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Дилигенский ГГ. «Конец истории» или смена цивилизаций? // Вопросы философии. 1991. №3. – С. 33.

2. Мусабалина Г. Институты управления в казахском кочевом обществе // Отан тарихы. 2001. №1. – С.144.

3. Кодар А. Концепты Степного Знания //Қазақ өркениеті – Казахская цивилизация. – 2001. №1. – С.69.

4. Сегизбаев О.А. Казахская философия XV – начала XX века. – Алматы: Казахстан, 1996. – С. 64.

5. Нұғман Б.Ф. Культурфилософский анализ кочевой цивилизации. Монография / Караганда; Изд-во КарГТУ, 2012, 177с.

*Жақыпқанова Л.Б.
Әбілқас Сағынов атындағы
Қарағанды техникалық университеті
Қазақстан тарихы кафедрасының оқытушысы*

АУЫЗША ХАЛЫҚ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ДӘСТҮРЛІ МУЗЫКАЛЫҚ ӨНЕР

Кез-келген этностың музыкалық мәдениетінің бастапқы негізі – ән. Әннің қайта жандануы әрқашан халықтық музыкалық ағартудың, халықтық өзін-өзі танудың басталуымен сәйкес келеді. Әнде ауызша халық шығармашылығының басқа жанрлары сияқты оқиғалар, фактілер, күнделікті шындық құбылыстары айқын және алуан түрлі көрінеді. Халық шығармашылығының өкілдері әндерден музыкалық ритм, лада ережелерін жасайды, белгілі бір этносқа тән музыканың бір түрі осы мәліметтерге негізделген.

Қазақ халқының музыкалық мәдениетінің тарихқа дейінгі тарихын зерттеуде қазақ қоғамында оның дәстүрлі әдет-ғұрыптық формасының жұмыс істегенін еске түсіру заңды. Музыкалық білімнің дамуына үлкен үлес қосқан көптеген орындаушылық мектептер болды. Бұл ауызша бағдарлау мектептерінде «көшпелі өркениет» шарттарынан (Л.Н. Гумилев термині), қазақ халқының элеуметтік-элеуметтік құрылымынан, оның психикасынан, этикасынан және көркемдік дүниетанымның эстетикалық нормаларынан туындайтын оқытудың негізгі принциптері ерекше бағдарламаланған. Қалыптасқан ауызша кәсіпқойлық мектептері өткен ғасырлардағы педагогикалық тәжірибемен генетикалық байланысты болды. Осылайша, оқытудың үйлесімді жүйесі халықтық-педагогикалық негіздерге, сондай-ақ қазақ қоғамы құрылымының ұлттық-мәдени компонентіне ажырамас тәуелділікте болды. Осылайша, оқушы-музыканттарды тәрбиелеу халық арасында қалыптасқан көркемдік-эстетикалық дүниетаным принциптеріне берік негізделді.

Ежелгі заманнан бері қазіргі Қазақстан аумағында өмір сүрген тайпалар қуатты жасампаз энергияның тасымалдаушысы болды, олардың әрекеті жалпыадамзаттық еңбек өнімдеріне айналды. Біздің дәуірімізге дейінгі II мыңжылдықта маңызды оқиға болды - қола, мыс және қалайы қорытпасын алу технологиясы ойлап табылды. Қола дәуірінің ерекшелігі металды, оның ішінде алтынды өндірістік игеру болды. Мыңжылдық тарихында Алтайдан, Орталық Қазақстаннан металл алғаш рет Ежелгі Қытайға түсті. Ежелгі металлургияның өнімдері ежелгі Үндістанда, Персияда және Балқанда қолданылды. Біздің эрамызға дейінгі I мыңжылдықта табиғи-климаттық жағдайлардың өзгеруімен

Қазақстанды мекендеген тайпалардың темірді пайдалануының жаңа шегі басталады. Дәуірдің ерекшелігі – темірден құрал-саймандар жасау, экстенсивті мал шаруашылығының қалыптасуы, нәтижесінде көшпенділер мәдениеті әлемдік тәртіптің тұрақты факторына айналды. Қазақстанның көшпелі тайпаларында мемлекеттік жүйе қалыптасуда. Ұлы Жібек жолының маршруттары жолға қойылды. Осылайша, тарихи дәуірлер бір-бірін алмастыра отырып, Ұлы Далада терең із қалдырды, әлемдік өркениеттің бір бөлігіне айналған қазақтардың жарқын өзіндік мәдениетін қалыптастыруға ықпал етті.

Қазақстан Республикасы Еуразиялық құрлық үшін Дүниежүзілік мұхиттардан бірдей қашықтықтағы стратегиялық маңызды өңір бола отырып, бірақ сонымен бірге географиялық тұрғыдан материктің орталығында орналасқан, Солтүстік Еуропаның дамыған экономикалық аудандарын Шығыс Азияның табысты елдерімен байланыстыратын көлік-логистикалық форматты ұсына отырып, жүктердің қауіпсіздігі мен қызмет көрсету сапасына кепілдік бере отырып, олардың сенімді серіктесі және тартымды ел болды. Әлемде болып жатқан өзгерістер көбінесе саяси тектоника деп аталады. Кеше де табысты болып көрінген мемлекеттер бірнеше рет белгілі бір себептермен әлсіреді. Елді қазіргі өзгермелі әлемде сақтау және дамыту тарихқа ғасырлар, тіпті мыңдаған жылдар бойы терең енетін қуатты идеялық және рухани тамырларға ие болуы керек. Президент Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында өзінің мәдениетін, ұлттық кодын сақтау қажеттігін атап өтіп, қоғамды да, әрбір азаматты да жаңғыртудың бірқатар негізгі бағыттарын айқындайды. Рухани жаңғыру ұғымының өзі ұлттық сананың өзгеруін болжайды. Мұнда екі мәселе бар. Біріншіден, бұл ұлттық сана шеңберіндегі өзгеріс, екіншіден, оның кейбір белгілері өзгерген кезде ұлттық болмыстың ішкі өзегін сақтау. Жалпы сәйкестік және мәдени сәйкестілік мәселесі біраз уақыттан бері пайда болды. Алайда, жаһандану ең үлкен ауқым мен қарқындылыққа ие болған соңғы онжылдықта ерекше айқындық болды. Бұл жағдайда күн тәртібінде мәдениеттегі жаһандық нивелирлеуші тенденциялардың шабуылы жағдайында Жердің көптеген халықтарының ұлттық-мәдени ерекшелігін сақтау мәселесі туындады.

Мәдениет бірлігі тұрғысынан, ХІХ ғасырдың 30-жылдарында Ұлы орыс ақыны А.С. Пушкин Орынборда болған кезде Орал қаласына барып, Пугачев көтерілісі бойынша материалдар жинады, онда ол қазақ халқының Қозы Көрпеш пен Баян Сұлу туралы аңызын сөзбе-сөз жазды. Аты аңызға айналған ғашықтардың мазары Шығыс Қазақстанда Аягөз қаласының ауданында орналасқан. Осы екі өңірді мыңдаған шақырым бөліп тұр, бірақ Ш. Уәлиханов атап өткендей, қазақтардың ауызекі халық шығармашылығы жоғары дамыған, бұл екі өңірді біріктіруге мүмкіндік берді.

Қорқыт Ата – көптеген түркі халықтарының тарихына, мәдениетіне енген аңызға айналған тұлға. Жас, қорықпайтын жауынгер, түркі әлемінің қорғаушысы. Қартайған шағында ол өлімнен құтылуға тырысты. Жүйрік желмаяға мініп, ажалдан қашады, бірақ, мысалы, Балқаш көліне, қайда бармаса да, бір топ адамдарды кездестіреді: «Құрметті адамдар мұнда не істеп

жатсындар?» – деп сұрайды. Жауап бір болды: «Біз Қорқытқа қабір дайындап жатырмыз». Қорыққан ол әрі қарай жүре берді. Аңыз бойынша, ол өзінің саяхатында қазіргі Қазақстан Республикасының құрамына кіретін аймақтарды аралады. Оны барлық жерде бірдей тағдыр күтіп тұрды. Ақыр аяғында жер кіндігін тапсаң, тірі қаласың деген аян естіп, туған жері – Сыр өңіріне оралады. Содан мәңгі өмір тек өнерде деген ойға келіп, қобыз аспабын ойлап шығарады. Бірақ Қорқыт ата шаршап, ұйықтап кеткен сәтінде судан кішкентай қайрақ жылан шығып, оны шағып өлтіріпті дейді.

Қорқыт Ата туралы әңгіме оның қобызды жасаушы екенін айтпасақ толық болмайды. Жас кезінде Қорқыт ағасымен бірге аң аулауға барған деген астарлы әңгіме бар. Өзенге жақындаған кезде олар ақ аққулардың қамыс арасында жүзіп жүргенін көрді, құстарды қорқытып, олардың бірін ағасы өлтіріп алады. Екінші құс досын іздеп ұшып бара жатып, жас жігітті толқытатын дыбыстар шығарды. Осы күйде ол үйге келіп, қатты ағаштан аспап жасады, жылқының қылы ішек және қобыз ысқысы болды. Бұл аспаптан шыққан дыбыстар бастапқыда жылап тұрған аққудың дыбысымен бірдей.

Аңыз домбыра музыкалық аспабының тағдырымен байланысты. Жезқазған қаласынан 32 шақырым жерде XIV ғасырда ұрпақтары салған Жошы хан кесенесі орналасқан. Аңыз бойынша, хан аң аулау кезінде көптеген аңдардың арасында құлан құлынымен қоршауда қалады, оларды аңшылар өлтіруі керек еді. Мұны көрген құланның ақсақ айғыры Жошы ханға қарай бет алып, оны жекпе-жекке шақыра бастады, ол қиындықты қабылдап, жекпе-жекте өлтірілді. Аңыз бойынша, Шыңғыс хан менің ұлым қайтыс болды деп кім айтса, сол адамның тамағына қорғасын құямын, әзірге ол әр түнде бір нәрестені өлтіремін деп жарлық шығарды. Халықтың бұл қорқынышты тағдырын Жошының өлімі туралы айтуға ерікті болған найман руынан шыққан жырау Кетбұға үзді. Кетбұға домбырада Ақсақ құлан күйін ойнады. Соңында Шыңғыс хан жылап, ұлымен не болғанын түсінгенін айтып, жыраудың тамағына қорғасын құюды бұйырды. Оған: «Мен үндемедім, домбыра сөйледі» депті. Сөйтіп музыкалық аспап халықты үлкен азаптан құтқарды. Осы хабардан кейін Шыңғыс хан бүкіл даланың арғы бетінен арық қазып, құландардың бәрін өлтіруді бұйырады. Бүгінде қазақта домбыра аспабы, тамаша күй бар, авторы Кетбұға бар, әсем мазар, Құлан өтпес өзені бар, бірақ құландар жоқ.

Мұндай мысалдар көп, бұл қазақтардың өз өткеніне ұқыпты қарауын айғақтайды, өйткені мәдени мұра халықтың санасын қалыптастыратын қоректік орта болып табылады. Халықтың өзін-өзі тануы, негізінен, мәдениет пен тарихтан алшақтай алмайды, әсіресе ол берік мәдени дәстүрге сүйенбей дами алмайды. Осыған байланысты қазақтардың дәстүрлі мәдениеті адам рухының көріністерінің ортақ қазынасына енетін мәдениеттің жаңа, бұрын-соңды болмаған үлгілерін жасау кезінде көмек, тірек болуы тиіс деп айтқым келеді.

Демек, жеке тұлға, халық, халықтар тобы халықтың рухани негіздерінде тірек тауып, дәстүрлі мәдениеттердің ең жақсысын алуы керек, бұл Қазақстанның қазіргі мәдениетінің гуманистік бағдарларын нығайтуда мәдениеттің тұтас және нақты түсінігін қалыптастыруға және Қазақстан

азаматтарының мәдени құрылыстағы өзін-өзі сәйкестендірудің терең процестерін білдіретін оң үрдістерді дамытуға және жалпы қазақстандық «Мәңгілік ел» идеясын іске асыруға ықпал етуі мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ахметова М. М. Традиции казахской песенной культуры. – Алма-Ата: Наука, 1984 г.
2. Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: Модернизация общественного сознания. Индустриальная Караганда, 15 апреля 2017 г.
3. Темиргалиев К.А. Проблема культурной идентичности в процессе общественно-исторических трансформаций. Караганда. Изд-во КГМУ. - 2015
4. Казахстанская правда, 13 октября 2017 г.

ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТТІ ДАМУ. «ЖАҒАНДАҒЫ ЗАМАНАУИ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ МӘДЕНИЕТ» АРНАЙЫ ЖОБА

Қазақ мәдениеті – көшпелі халық тарихының көрінісі. Мыңдаған жылдар бойы қазақ даласында өздерінің бірегей дүниетанымын қалыптастырған, өзіндік салт-дәстүрлерін қалыптастырған, көрші халықтармен және мәдениеттермен ынтымақтасқан көшпенділер тайпалары болды. ХІХ-ХХ ғасырларда көптеген қазақтар көшпелі өмір салтын отырықшы өмір салтына ауыстыра бастады және қазақ халқының жаңа мәдени аспектілері дамыды. Бүгінгі таңда Қазақстан мәдениеті – бұл көшпелі өткеннің рухына сіңген әр түрлі өнер, дәстүр мен өмірдің орасан зор қабаты.

Қазақ киіз үйі – еуразиялық көшпенділердің ең көне және ең үлкен өнертабыстарының бірі. Бұл оңай және тез жиналатын, содан кейін бөлшектелетін және жылқылар мен түйелерге тиейтін, жаңа жайылымдарға кететін жылжымалы үй. Қазақтар үшін киіз үй жайлылықтың, жермен, ғаламмен байланыстың символы, көшпелілердің өткенін еске салады. Ол біріктірілген үш элементтен тұрады: киіз үйдің қабырғаларын құрайтын торлар (кереге); сырықтан жасалған күмбездер (уық), киіз үйдің төбесі; және төбелік терезе қызметін атқаратын үсті (шаңырақ). Ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан шаңырақ ұрпақтың жалғасын, кеткен ата-бабалардың қамқорлығын, аспан әлемінің ғажайыбын білдіреді. Шаңырақ Қазақстанның ұлттық елтаңбасында бейнеленген.

Қазақ ұлттық ойындары. Ер-тоқымда отыра білу – көшпенділер өмірінің ажырамас бөлігі. Сондықтан Қазақстанда әр түрлі ат спорты ойындары бұрыннан танымал болды, онда шабандоздар өздерінің шеберліктерін көрсетіп, өздерінің жүйрік сәйгүліктерімен мақтана алды. Ең танымал ойын – «Көкпар», оның тамыры дәстүрлі қасқыр аң аулау кезінен басталады. Бұл ойынның командалық түрі бар – «Улак». Бұл ойынның негізінде қойдың еті үшін күрес жатыр, оны қарсыластарына бермей, жерден көтеріп, белгілі бір жерге апару керек. Тағы бір танымал ойын – «Аламан бәйге» – ұзақ қашықтыққа ат жарысы – 10, 20, 50 және тіпті 100 шақырым, ол тек жазық жазықтар мен ипподромдарда ғана емес, сонымен қатар тегіс емес жерлерде де өткізілуі мүмкін. Ережелерге сәйкес мұнда тек жергілікті жылқы тұқымдарын қолдануға болады. Бұл ұлттық спорт құнды спорт түрлерінің бірі болып табылады, өйткені ойын шыдамдылықты, тапқырлық пен батылдықты үйретеді. Қазіргі уақытта Қазақстанда спорттың осы түрін кеңінен тарату үшін барлық мүмкіндіктер бар, біздің республикамызда дені сау әдемі жылқыларды өсіретін арнайы жылқы зауыттары бар. Сондай-ақ, «Қыз қуу» ойыны бар, онда жігіт қызды қуып жетіп, сүйуі керек. Аударыспақ – бұл ең жақсы шабандоздар қатысатын ат үстіндегі күрес, өйткені ат үстіндегі күрес ерекше төзімділікті, күшті, ептілікті және ер-тоқымда отыра білуді талап етеді. Күрестің мәні мынада: екі атқа мінген шабандоз олардың қайсысы қарсыласын аттан түсіреді деп жарысады.

Ержүрек жігіттің ептілігі мен дәлдігін сезінген қазақ халқының ежелгі ойындарының бірі – «жамбы ату». Ержүрек бабалардың ұлан-ғайыр жерді сақтап қалуының басты себебі – желмен жарысқан аттар, сенімді қару болған садақ. Бұл екі игілік ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, еліміздің тәуелсіздігінің бүгінгі күндеріне жетті. Жамбаға ату бойынша жарыс ұзындығы 300 метр болатын тегіс алаңда өтеді. Мәре сызығының нүктесінде 100 метр қашықтықта биіктігі 3-4 метр бағанға айғырдың тұяғының көлеміндей жамбы орналастырылады. Шабандоз көздеп, садақтан атып, тоқтаусыз мәреге қарай шаба береді. Жамбы атудың басқа да түрлері бар: айқабак, мылтықтан ату немесе бірнеше нысанаға ату.

Дәстүрлер. Қазақ халқы ғасырлар тереңдігінде, көшпелі тайпалардың әдет-ғұрыптарында пайда болған және оларды қазіргі әлемде шебер ұстанатын өз салт-дәстүрлеріне ұқыпты қарайды.

Қазір ұлттық сипатқа ие болған қазақтардың негізгі дәстүрлерінің бірі – қонақжайлылық. Қонақжайлылық, қазақ қоғамында басты міндет – қонақтарды ашық жүрекпен және құшақ жая қарсы алу болып саналады. Қонақ - үйдегі ең маңызды және қалаулы адам. Оны ең дәмді тағаммен тамақтандыру және оны қауіпсіз және жайлы сезіну үшін бәрін жасау әдетке айналған.

Қонақасы – қонақты қабылдауға байланысты қонақжайлылық дәстүрі.

Бата беру – бұл қонақ кететін кезде, әсіресе егер қонақ ұзақ жолға шығатын кезде беріледі. Оны жасы үлкен адам береді. Әдетте бұл дәстүр әдемі поэтикалық түрде көрінеді.

Бел көтерер - ең қарт қонақтарға арналған тағамдар және үлкендерге деген қамқорлық пен құрметті білдіреді.

Қонақкәде – үй иесі қонақтан ән айтуды немесе музыкалық аспапта ойнауды сұрайтын дәстүр.

Ерулік – бұл жаңа көршілерге материалдық көмек көрсетілгенде, жергілікті өмірге бейімделуге ықпал ететін тұрғындармен танысу кезінде жаңа қоныстанушылардың құрметіне ұйымдастырылған мереке.

Көрімдік – қонақтың алғаш көрген жас келіні немесе жаңа туған нәрестесі үшін сыйлайтын сыйлығы.

Сүйінші – үйге жақсы жаңалық әкелген адамға алғыс ретінде иелерінен бағалы сыйлық алатын әдет-ғұрып.

Шашу – қонақтарға кәмпиттер мен ақша шашу әдеті, ал балалар бұл уақытта кәмпиттерді үлкен қуанышпен жинайды. Қазақ халқы «шашу» кезінде таңдалған тәттілер отбасына сәттілік пен молшылық әкеледі деп бұрыннан сенген. Ол үйлену тойларында, құдалық кезінде және басқа да ұқсас іс-шараларда өткізіледі.

Қазақ халқындағы айтулы оқиғалардың бірі – «үйлену тойы» – үйлену тойының өткізілуі. Үйлену тойы қарсаңында міндетті түрде «құдалық», «құда түсу» өтуі тиіс. Күйеу жігіттің туыстары қалыңдықтың туыстарына келеді. Бұл қалыңдықтың үйінде екі тараптың ресми кездесуі және некенің келесі кезеңдері талқыланатын міндетті шара болып табылады. Қалыңдықтың туыстары қонақтарға тағамдар дайындайды, мерекелік дастархан жасайды. Ал

қалыңдықтың әкесі күйеу жігіттің туыстарынан сыйлықтар алады, бұл кепілдеме болып табылады. Құдалықтан кейін күйеу жігіттің тарапы, қазақтың үйлену дәстүріне сәйкес, қалыңдық үшін «қалыңдық мал» төлеуі керек. Әрі қарай, қалыңдыққа «сырға салу» сырғалары тағылады, бұл тараптар арасындағы түпкілікті уағдаластықты білдіреді. Бұл рәсімді күйеу жігіттің анасы жасайды. Сондай-ақ, қалыңдықтың барлық туыстарына қымбат маталар немесе алтын жиынтығы түрінде түрлі сыйлықтар беріледі, бұл үйлену рәсімі «киіт» деп аталады. Содан кейін қызды күйеу жігіттің үйіне жібереді, бұл рәсім ресми үйлену тойының алдында өтетін және «қыз ұзату» деп аталатын мереке түрінде өтеді, яғни қалыңдықты шығарып салу. Қалыңдықты күтіп алу салтанатты рәсімі «келін түсіру» деп аталады. Келін түсірудің негізгі элементі – дәстүрлі «беташар» әнін орындау.

Қазіргі қазақ үйлену тойы жаңа еуропалық үрдістердің пайда болуына қарамастан, ұлттық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды өз негізінде сақтайды. Егер бұрын үйлену рәсімдері 3 күнге созылса, кейде одан да көп болса, қазіргі уақытта мұның бәрі бір күнге сәйкес келеді.

Балаларға байланысты мерекелерге ерекше назар аударылады. Шынында да, әрбір қазақ отбасы үшін балалар – ең үлкен қуаныш, сондықтан олардың туылуымен, өсуімен және тәрбиесімен көптеген салт-дәстүрлер байланысты.

Шілдехана – бұл баланың дүниеге келуіне арналған мереке. Есім қою, ат қою, азан шақыру – сәбиге есім берілген кездегі рәсім. Бұл рәсімді орындау ең құрметті қарт адамдарға жүктеледі, олар басқа нәрселермен қатар нәрестеге батасын береді.

Баланың қырқыншы туған күні «қырқынан шығару» рәсімімен атап өтіледі, онда нәресте суға шомылып, түбіне күміс монеталар мен күмістен жасалған зергерлік бұйымдар салынып, шаш пен тырнақ алғаш рет алынады.

«Тұсау кесу» – қазақ дәстүрі бойынша, бала алғашқы қадамдарын жасаған күні тұсауы кесіледі. Бұл болашақта нәресте әдемі жүріп және тез жүгірсін деп, сонымен қатар тұсау кескен адамның ең жақсы қасиеттерін бойына сіңіру үшін жасалды, сондықтан тұсауды тек құрметті адамдар мен қарттар, көп балалы әйелдер және т.б. кеседі. Ол пышақпен баланың аяғына оралған арнайы жіптерді кесіп тастауы керек (тұсау кесу).

«Қазақ киімі». Қазақтың ұлттық киімі – қазақ мәдениетінің ажырамас және маңызды атрибуты. Бұрын киімнен оны киген адамның мүлкін, мәртебесін және шамамен жасын анықтауға болатын. Қазақ киімі тігілген негізгі материалдар мақта, жүн және киіз болды. Көшпенділер ретінде қазақтар теріден, былғарыдан және жүннен киім-кешек бұйымдарын жиі жасайтын, өйткені олар даланың қатал жағдайларына барынша қолайлы болатын.

Шапан ер адамның мәртебесін көрсететін ерлер костюмінің маңызды элементтерінің бірі болып саналды. Сәнді мерекелік шапан күнделікті, терең түспен және сәнді алтын кестемен ерекшеленді.

Әйелдердің киімдері шыттан тігілді, ал қазақтың асыл әйелдері жібек пен барқыттан тігілген костюмдерді ала алатын, жұқа киіз де пайдаланылған. Қазақтың киімдерін әшекейлеуде, сондай-ақ моншақтармен, киізбен, күміс

жапсырмалармен, әртүрлі жолақтармен безендіруде кесте өте белсенді қолданылды.

Бас киім қазақ ұлттық киімінде киелі мағынаға ие болды. Қазақтар бас киімдерге өте құрметпен қарады, сондықтан олармен байланысты көптеген нанымдар бар. Сонымен, біреудің бас киімін киюге болмайды, бас киімді тастауға немесе оны дұрыс емес жерде сақтауға болмайды.

Сәукеле – бірегей және ерекше бас киім, оны қазақ келіндері киген және үйлену тойының ең қымбат әрі әдемі элементі болған. Сәукеленің жоғарғы жағы үкінің қауырсындарымен безендірілген. Сәукеле «жақтау» арнайы бүйірлік аспаларымен толықтырылды, олар ұзын және белге дейін және одан төмен жетуі мүмкін. Бас киімге жоғарыдан кестелі орамал жабылған, оған «желек» жамылғы да бекітілген.

Үйленген әйел «касаба» бас киімін киіп, тұңғыш баласы дүниеге келгеннен кейін «кимешек» кие бастады – басына ерекше түрде байланған ақ орамал.

Ер адамдар «қалпақ» деп аталатын киіз қалпақ, сондай-ақ «тақия» бас киімін киген. Суық мезгілде ерлер мен әйелдер «бөрік» үлбірлі қалпақ немесе «тымақ» қой терісінен жасалған бас киім киген.

Қазақстан қолөнері. Қазақ мәдениетінің негізіне айналған көшпелі өмір салты Қазақстанның халық қолөнеріне өз ізін қалдырды. Бір жерден екінші жерге саяхат жасай отырып, адамдар жолда ұзақ болу үшін қажет нәрсенің бәрін жасады. Сондықтан, Қазақстан қолөнерінің ішінде, ең алдымен, жолда аман қалуға және жайлылық жасауға көмектескен түрлері ерекшеленеді – ағаш өңдеу, атқа мінуге арналған жабдықтар мен киіз үйлерді қаптауға арналған жабдық жасау. Былғарыдан жасалған бұйымдар – аттың ер-тоқымы, ыдыстар (қымыз сақтауға арналған торсық) және қамшы. Қазақ ағашы кеңінен танымал және есіктер, сандықтар, үстелдер мен кереуеттер жасау үшін қолданылады. Ірі қара мүйізі оларға қымыз құю үшін таңғажайып шөміштер жасау үшін қолданылады. Жазда өте ыстық, ал қыста желдің салдарынан адам төзгісіз суық болатын даланың қатал климатында қазақтар былғарыдан, жүннен және жануарлардың жүнінен жылы тондар мен бас киімдер тігу бойынша қолөнерді дамытты. Сондай-ақ, ұсталық және зергерлік шеберлік кеңінен таралды. Ұсталар ежелгі заманнан бері қазақтың найзаларын, қаруларын, қылыштары мен семсерлерін жасап келеді. Дала зергерлерінің алғашқы зергерлік бұйымдары жануарлар стилінде жасалды, асыл бұйымдар жасау үшін асыл ақ күміс қолданылды.

Қазақ музыкасы. Қазақстанның музыкалық мәдениеті тарихтың көп бөлігі фольклорға негізделген және ноталық жазбасы жоқ. Музыка мұғалімнен оқушыға, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, суырып салып айту жиі орын алатын. XV-XVIII ғасырларда қазақ музыкалық жанры – күй қалыптасты. Музыкант домбырамен эпикалық шығарма орындап, эпос, аңыз, ертегілерден сыр шертетін. Ең атақты күйші – Дәулеткерей (19 ғ.). 20 ғасырдың басында орыс және еуропалық музыка мектептерінің білімін пайдаланатын, қазақтың дәстүрлі нақыштарын шығармаларға өріп отырған академиялық классикалық музыканың қалыптасуы мен дамуы жүріп жатыр.

Қобыз бітеу ағаштан ойып жасалады немесе мойны бөлек, шанағы бөлек жасалып құрастырылады. Қобыз ішектері жылқының қылынан жасалған. Жалпы, қобыз күйлері (музыкалық пьесалар) таңқаларлық дыбыстық бейнемен сипатталады: олар қасқырлардың ұлуын, аққулардың қиқылын, аттың шабысын және тіпті атқан жебенің дыбысын сала алады.

Қазақтардың ең сүйікті және кең тараған музыкалық аспабы домбыра болды. Көшпелі өмір жағдайында домбыра жасау қиын болған жоқ және оның пайда болу тарихы ғасырлар бойы қалыптасқан.

Бұрын дәстүрлі музыкада құрай өсімдіктерінің қуыс сабағынан жасалған сыбызғы аспабы кеңінен болған. Материалдың қарапайым формасы мен қол жетімділігі оның қазақ музыканттары арасында танымал болуына ықпал етті.

Асатаяқ – ежелгі қазақ және көне түркі музыкалық аспабы. Пішіні жағынан оюлармен және сыңғырлаған сақиналармен, салпыншақтармен безендірілген жалпақ бастиекті таяқ немесе асатаяқ. Асатаяқ ашық және ащы дыбысқа ие болды. Бақсылар аспаптың дыбысын қатты шығару үшін — асатаяқтың басына байланған қоңырауларды қолданатын. Аспапты қағып соққан кезде қоңыраулар сыңғырлап дыбыстарды толықтырып тұратын.

Сазсырнай – саздан жасалған үрмелі аспап. Қазақстан аумағында Ежелгі Отырар қалашығын қазу кезінде табылған. Ежелгі уақытта сазсырнай балалар мен жасөспірімдер арасында танымал құрал болған.

Жетіген – қазақ және түркі ежелгі ішекті музыкалық аспап, пішіні бойынша гусли немесе жатқан арфаға ұқсайды. Классикалық жетігеннің жеті ішегі бар, қазіргі заманғы жетігенде он бес.

Шаңқобыз – тілдік халық аспабы. Өзін-өзі дыбыстайтын тілдік музыкалық аспаптарға жатады. Ойын кезінде шаңқобыз тістерге немесе ерінге басылады, ауыз қуысы резонатор қызметін атқарады. Ауыз қуысы мен тыныс алу артикуляциясының өзгеруі аспаптың тембрін өзгертуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, дыбысқа жаңа реңктер диафрагманың орналасуына, көптеген жұтқыншақ, көмей, тіл, ерін және дыбыс шығарудың басқа әдістеріне өзгерістер енгізеді. Ол әдетте металдан немесе ағаштан жасалған.

Дауылпаз – қазақ ұлттық ұрмалы аспабы, тұтқасы екі жағынан былғарымен қапталған, алыстан тұтқасы бар табаға ұқсайды. Бұл өте күшті қатты дыбысы бар құрал, бұрын шабуыл сигналы сияқты әскери сигналдарды беру үшін қызмет еткен.

Қазақтардың музыкалық мәдениетінде халық әндері ерекше орын алады. Барлық халық орындаушылары – ақындар, жыршылар, домбырашылар ерекше ассоциативтік сезімге, әлемді нәзік қабылдауға және бірегей есте сақтауға ие болды, соның арқасында қазақтардың музыкалық тарихында дәстүрлі өнердің көптеген түрлері сақталған.

Ежелгі заманнан бері қазақтар домбырамен көрермендер алдында өнер көрсеткен немесе күйші-домбырашылармен сүйемелденетін айтыс – ән-поэтикалық «дауларда» жарысқан әнші-әнгімешілерді ақындар деп атаған.

XIX ғасырда қазақ музыкасының әлем мәдениетіне кірігуі жүріп жатыр: қазақ музыкалық дәстүрлерін орыс және еуропалық музыкатанушылар зерттей

бастайды, сонымен бірге қазақ музыканттары әлем музыкасымен танысады. Мәдениеттер өзара байытылуда, Қазақстан музыкасының тарихында жаңа есімдер пайда болуда – Абай Құнанбаев, Құрманғазы Сағырбайұлы, Ықылас Дүкенов және басқалар. Бүгінгі таңда қазақ халық музыкасы Қазақстан мәдениетінің меншігі болып саналады, композиторлар мен музыканттар халық мотивтерінің көптігімен жаңа туындылар жасайды, сондай-ақ музыкалық шығармашылықтың тарихы сақталады. Қазақ музыкасының тарихымен жақынырақ танысудың ең жақсы тәсілдерінің бірі – Алматыдағы музыкалық аспаптар мұражайына бару.

Қазақстан Әдебиеті. Қазақтар – сөз өнерінің үлкен жанкүйерлері. Қазақ әдебиеті мен поэзиясы мыңдаған жылдарға созылады – ғасырлар бойы әртүрлі аңыздар мен ертегілер айтылып келген, бірақ ең танымалдары «Қорқыт Ата» және «Оғызнаме» эпостары болған. Қазақстандағы Орта ғасырлардағы ақындар өз шығармаларын домбыра немесе қобыз сүйемелдеуімен айтып, заманауи рэп-баттлдарды еске түсіретін «айтыс» оқуларында жарыстар ұйымдастырды. «Айтыс» – бұл екі «ақын» арасындағы ән-поэтикалық жекпе-жек, онда олар дін, қоғам, саяси салт және басқа да өзекті мәселелерді қозғады.

Қазақстанның жазбаша әдебиеті тек XIX ғасырда қалыптасты, сол кездегі жазушылар арасында қазақ әдебиетінің классигі саналатын Абай Құнанбаев ерекше көзге түседі.

Тәуелсіздік кезеңіндегі басты жетістіктердің бірі – қазақ мәдениетін жаңғырту және одан әрі дамыту. Өткен ғасырдың 90 жылдардағы өнері мен әдебиеті идеологиялық тыйымдардан азат ету жолын бастан өткерді.

Адамдардың тарихи өткеніне, жеке тұлғаға табыну кезеңдеріне деген қызығушылығы едәуір артты. Қазақ зиялылары мен шаруаларының қиын тағдырына М. Мағауин, Ә. Кекілбаев, Ш. Мұртаза және т.б. сияқты жазушылар өз шығармаларын арнады. О. Асқаровтың, Н. Айтұлының, А. Жақсыбаевтың және т.б. жаңа туындылары жарық көрді.

Театрлар мен қазақтардың дәстүрлі өнері шығармашылық үшін жаңа серпін мен еркіндікке ие болды. Кино өнерінде де оң өзгерістер болды. 2005 жылы «Көшпенділер» фильмі түсірілді. 2011 жылы Ақан Сатаевтың «Жау жүрек мың бала» («Войско Мың Бала») фильмі түсірілді. Осы және басқа да кинотаспалар кеңес заманында қазақ халқының тарихындағы аз белгілі немесе зерттеуге тыйым салынған оқиғаларға арналған.

1990-2000 жылдар қазақ мәдениеті тарихындағы сөзсіз жаңа кезең болды. Наурыз мейрамы мен музыкалық-поэтикалық импровизация өнері – айтыс қайта жанданды.

Мәдениет, ғылым қайраткерлері Абай Құнанбаев, Құрманғазы Сағырбайұлы, Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин, Жамбыл Жабаев, Мағжан Жұмабаев және басқалардың мерейтойларына арналған фестивальдар өтті.

2000 жыл елде Мәдениет жылы болып жарияланды. Театрлар саны артты – сол кезде елде 2 опера және балет театры, 33 драма театры, 8 музыкалық комедия және ЖКТ, 5 қуыршақ театры, 73 тұрақты және 266 жылжымалы кинотеатр жұмыс істеді. 2000 жылдардың аяғында Қазақстанда 48 театр, 62

концерттік ұйым, 3539 кітапхана, 154 мемлекеттік мұражай, 2259 клуб үлгісіндегі мекеме, сегіз мәдени-тарихи қорық-мұражай, 42 демалыс паркі және луна паркі, төрт хайуанаттар бағы болды.

Еліміздің мәдени өміріндегі маңызды оқиғалардың бірі 2001 жылы ұлттық музыкалық мұраны сандық тасымалдаушыларға жүйелеу, өңдеу және жазу бойынша «Асыл мұра» жобасын іске асыру болды. Екінші өмірді халықтық, классикалық және заманауи музыканың үлгілері тапты. Жазушылар мен ақындардың шығармаларындағы басты тақырып XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басындағы қазақ халқының дамуы мен өркендеу тарихы болды.

2000 жылдары Оразақын Асқар, Несіпбек Айтұлы, Әлібек Асқаров және қаламның басқа да шеберлерінің бірқатар туындылары жарық көрді. Еліміздің мәдени өміріндегі маңызды оқиға Мұхтар Мағауин, Шерхан Мұртаза, Жақсыбай Самрат романдарының пайда болуы болды. Қазақстандық классикалық өнердің «жұлдыздары» – скрипкашы Айман Мұсаходжаева, тенор Әлібек Днишев, тамаша сопрано, опера әншілері Майра Мұхамедқызы, Нұржамал Үсенбаева және басқалар – әлемнің ірі театр сахнасында үнемі өнер көрсетіп, отандық қана емес, сонымен қатар классикалық өнердің шетелдік білгірлеріне де кеңінен танымал болды. Отандық сахнада Бибігүл Төлегенова, Роза Бағланова, Ермек Серкебаев, Роза Рымбаева, Майра Ілиясова, Алтынбек Қоразбаев, Мақпал Жүнісова және т.б. сияқты танымал майталмандармен қатар жас әншілер Рамазан Стамғазиев, Мадина Сәдуақасова, Тоқтар Серіков, Досымжан Таңатаров сәтті өнер көрсетуде. Елімізде және одан тыс жерлерде «Ұлытау», «МузАрт» шығармашылық ұжымдары, «Гүлдер» ансамблі, «Нұр-Мұқасан» дуэті және т.б. лайықты даңққа ие болды.

Мемлекет қазақстандық мәдениетті шетелде насихаттауға көп көңіл бөледі. 2004 жылы 2004-2006 жылдарға арналған «Мәдени мұра» (Культурное наследие), мемлекеттік бағдарламасы қабылданды. Бағдарламаны іске асыру жылдарында көптеген тарихи және мәдени ескерткіштер қалпына келтірілді, республика аумағында ежелгі ескерткіштерге археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді.

Абай шығармалары, сондай-ақ Абай туралы қазақстандық жазушылардың кітаптары армян, грузин, еврей, қырғыз, малай, моңғол, нидерланды, испан, португал, украин, түрік, өзбек, хинди тілдеріне аударылып, 12 кітап жарық көрді. Оның ішінде қазақстандық авторлардың болу елдерінің тілдеріне аударылған кітаптары Стокгольм қоғамдық кітапханасына және Лунд университетіне (Швеция), Словакия Республикасы Ғылым академиясының Философия институтына, Халықаралық Түркі мәдениеті мен мұрасы қорына (Әзірбайжан), Сегед университетінің кітапханасына (Венгрия) және Каталония Ұлттық кітапханасына (Испания) берілді. ҚР Бразилиядағы елшілігі «Қазақ әдебиеті антологияларының» аударма нұсқаларын испан тіліне Аргентина, Боливия, Колумбия, Парагвай, Перу, Уругвай, Чили және Эквадордың Бразилияға дипломатиялық өкілдіктеріне, аталған елдердің ұлттық кітапханаларына, жоғары оқу орындары мен ғылыми орталықтарына тапсырды. Ереван қаласында (Армения) Ереван мемлекеттік университетінің қолдауымен

армян тілінде Абайдың «Қара сөздері» және М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының тұсаукесері өтті.

Қазақстанның Сингапур, Болгария, Пәкістан, Эфиопия, Литва және Чехиядағы елшіліктері жанынан Абай және Әл-Фараби орталықтары ашылды. Джордж Вашингтон университетімен (АҚШ) бірлесіп, Қазақстан тарихы мен мәдениетін насихаттауға бағытталған «Абай виртуалды орталығы» ашылды, Бельгиядағы ҚР Елшілігі жанында – қазақ мәдениеті орталығы, «Клементинум» Ұлттық кітапханасы (Чехия) жанында – «Абай» мәдени-ақпараттық орталығы, Моңғолиядағы ҚР Елшілігі жанында – Абай бұрышы, Литва Вильнюс округінің Адам Мицкевич атындағы қоғамдық кітапхана ғимаратында – Абай оқу залы.

Ұлы ағартушы Абайға арналған халықаралық онлайн-конференцияларды Алықұл Осмонов атындағы Қырғызстанның Ұлттық кітапханасы, Франциядағы БҰҰБҒМЖҰ-ның қатысуымен Түркі академиясы, Қазақстан жастарының жергілікті қауымдастығы ҚР Швециядағы Елшілігімен, ҚР Ұлыбританиядағы Елшілігімен және Кембридж университетімен, Әзірбайжандағы ТҮРКСОЙ халықаралық ұйымымен бірлесіп ұйымдастырды. Абай күніне орай Польшада Абай. Полония. Польша» көрмесі, БАӘ, Швеция, АҚШ, Эфиопия, Болгария және Таиландтағы мәдени іс-шаралар, қазақстандық режиссерлердің «Абай. Өмірбаяны мен шығармашылығы», «Құнанбай» фильмі көрсетілді, Венгрияда «Әлем мойындаған Абай» кітап-иллюстрациялық көрмесі және «Абай әлемі» суреттер көрмесі, Беларусьте қазақстандық эстрада әртістерінің қатысуымен «Абай әлемі» музыкалық-поэтикалық кеші өтті, Босния мен Герцеговинада «Астана Опера» театрының солистері «Сараево қысы» халықаралық фестиваліне қатысты, Германия мен Люксембургте «Еуразия ақындары» поэзиялық кештері ұйымдастырылды, Швейцарияда қазақстандық диаспораның өкілдері концерт қойды, АҚШ-та Гарвард университетінің жанындағы Дэвис орталығында американдық студенттер арасында «Абай ілімдері» әдеби байқауы өтті, Иранда әлеуметтік желілерде «Абай домбырасы party» акциясы ұйымдастырылды, Египетте «Ніл-Мәдениет» телеарнасында ақынға арналған бағдарлама өтті.

Мәскеу (Ресей), Будапешт (Венгрия) және қазіргі (Франция) қалаларында Абай ескерткіштерімен қатар Антальяда (Түркия) Абай мемориалдық тақтасы, Бухарестте (Румыния) Абай ескерткіш тақтасы және Хайфада (Израиль) Әбу Насыр Әл-Фараби ескерткіш тақтасы ашылды. Ұлы ақынның есімі Тбилисидегі (Грузия) орталық көшелердің біріне берілген. Эстонияда Абай Құнанбайұлының 175 жылдығына және Әбу Насыр Әл-Фарабидің 1150 жылдығына арналған мерейтойлық пошта маркалары шықты.

Алматы хореографиялық училищесінің тәрбиеленушілері АҚШ-та, Швейцарияда өздерінің таланттарын көрсетті, республикалық корей музыкалық-драма театры Корея Республикасындағы халықаралық этникалық фестивалге қатысты, бірқатар елдерде Абай шығармашылығына арналған іс-шаралар өтті.

Республикалық театрлар мен концерттік ұйымдар әлемнің 11 еліне – Италия, Венгрия, Франция, Румыния, Бельгия, Ресей, Өзбекстан, Нидерланды,

Германия, Әзірбайжан, Жапонияға гастрольдер өткізді. Францияда, Румынияда және АҚШ-та «Анаға жол», «Қазақ елі», «Алмаз қылыш», «Жаңғақ ағашы», «Оралман» және т.б. 71-Канн халықаралық фестивалінде соңғы жылдардағы үздік кинокартиналар мен жас кинематографистердің жаңа жұмыстары – Р.Әбдірашевтің «Қазақ хандығы», Дж. Веспа «Әміре», Х. Ахметова «Әруак» ұсынылды.

«Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында Мәдениет және спорт министрлігі 2017 жылдан бастап әлемдегі заманауи қазақстандық мәдениеттің жетістіктерін көрсету мақсатында «Жаһандық әлемдегі заманауи қазақстандық мәдениет» бағдарламасының арнайы жобасын іске асыруда.

Отандық фильмдер арқылы Қазақстанның тарихы мен мәдениетін шетелде көрсетуге көп көңіл бөлінді. Қазақстандық режиссерлердің фильмдері БАӘ, Швеция, АҚШ, Эфиопия және Болгария сияқты елдерде көрсетілді. Шетелдік көрермендердің назарына «Абай. Өмірбаяны және шығармашылығы» (реж. Т. Арғанчиев), «Құнанбай» (реж. Д. Жолжақсынов), «Қазақ биі» (реж. А. Садықова, Ғ. Насыров) «Қазақ хандығы. Алтын тақ», «Гауһар қылыш» (реж. Р.Әбдірашов), «Жау жүрек мың бала» (реж. А. Сатаев) және т.б. фильмдер ұсынылды. Жоба аясында 2020 жылы Қазақстан Республикасының «Салтанат» мемлекеттік би ансамблі Омбы қаласында (Ресей Федерациясы) гастрольдік сапармен болды. Жас көрермендер театрының сахнасында ансамбль ұжымы ұлттық билерді, сондай-ақ әлем халықтарының билерін қамтитын бай бағдарлама ұсынды. Үндістанның Ұлттық музейінде (Нью-Дели қ.) «Ұлы дала: кеңістік. Уақыт. Мәдениет» халықаралық көрмесі өтті.

Жобаның маңызды оқиғаларының бірі «Астана Опера» мемлекеттік опера және балет театрының Италияға гастрольдік сапары болды, көрермендерге А.Жұбанов пен Л. Хамидидің «Абай» операсын, сондай-ақ Бетховеннің 9 симфониясын ұсынды. Театр ұжымы өз өнерін көрсетті Валенсия (Испания) және Новосибирск (Ресей). Қазақстанның Ұлыбританиядағы мәдениет күндері аясында «Indigo at the O2» залында (Лондон қ., Ұлыбритания) Димаш Құдайбергеннің шығармашылық концерті өтті.

Бүгінгі таңда дарынды қазақстандықтар әлемдік мәдениетке өте жоғары деңгей беріп отыр. Қазақстандық әнші және композитор Димаш Құдайберген – алты октаваның бірегей дауысының иегері, 2017 жылы I am a Singer Қытай вокалдық конкурсына қатысқаннан кейін әлемдік танымалдылыққа ие болды. Әншінің жетістіктерінің қатарына MTV Music Awards премиясы, Top Chinese Music Awards версиясы бойынша Азияның ең танымал орындаушысы атағы, Hollywood Music in Media Award бейнероликте ең жақсы бейне ойын саундтрегі үшін марапат, Канн фестивалінің 70 жылдығында өнер көрсету кіреді. Бір сахнада онымен бірге ресейлік әнші Кристина Орбакайте, Швед әртісі Лорин, ағылшын әйел Софи Эллис-Бекстор, сондай-ақ Димаштың I am Singer жобасындағы қарсыласы қытайлық әнші Терри Лин өнер көрсетті.

Әншінің арқасында бүкіл әлем бойынша адамдар Қазақстан туралы біліп, қазақ тілін үйренуде.